شىنجاڭ تېرىكچىلىكى

2

1998

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇقادىر نەسىردىن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىغا كېلىپ نەق مەيداندا ئىش بېجىردى

1998 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 18 دە ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇقادىر نەسىردىن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىغا كېلىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈردى ھەمدە نەق مەيداندا ئىش بېجىردى. مۇئاۋىن رەئىس ئابدۇقادىر نەسىردىن تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسى، «شىنجاڭ يىلنامىسى» رېداكسىيىسى، ۋىلايەت - ناھىيە تەزكىرىسى خىزمىتى باشقارمىسى، ماتېرىيال - ئۇچۇر تەتقىقات باشقارمىسى، شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى باشقارمىسى، ئىشخانا، ماتېرىيال بۆلۈملىرىگە كىرىپ خىزمەتچى خادىملارنى يوقلىدى، خىزمەت شارائىتىنى تەكشۈردى ھەمدە كۆپچىلىكنىڭ خىزمەت، تۇرمۇش ئەھۋالىنى سورىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ھەمدە كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بەي يۈشى كومىتېت پارتگۇرۇپپىسىغا ۋاكالىتەن مۇئاۋىن رەئىس ئابدۇقادىر نەسىردىنگە شىنجاڭنىڭ تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتلىرى، شتاتى، قوشۇنى، خىزمەت ۋەزىپىسى ھەمدە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ نەشر قىلىنىش ئەھۋالى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئۇنى قوللىغانلىقى، نۆۋەتتىكى تەزكىرىچىلىك خىزمىتى دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقلار ۋە بۇندىن

(داۋامى مۇقاۋىنىڭ 3 - بېتىدە)

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No.7
Daire: 4 Zeytinburnu - IST.

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

پەسىللىك ژۇرنال

1998 ـ يىل 2 ـ سان

15 ـ يىل نەشرى

ئومۇمىي 43 ـ سان

※ مۇندەرىجە ※

خۆججەتلەر

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 1998 ـ يىللىق خىزمەتلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ··· 1

تارىخىي ئەسلىمە

1934 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەردىن ئەسلىمە ········ مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 5
بىز باسقان ئىزلار (داۋامى) ··························· توختى سابىر 14

تارىخ سەھىپىسىدە

تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمى·························· تەلئەت ئوبۇلقاسىم 32
قىلىچ ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز··························· زۆھرە 38
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزىم كىتابلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ············ مەرزىيە ئابلىم 41

ئىلمىي مۇھاكىمە

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ تارىخ قارىشى ·············· ھۆرمەتجان ئابدۇراھمان فىكرەت 43

مەشھۇر شەخسلەر

ئۇستا خەتتات، رەسسام ھەم بايازچى پاشا غوجام ···························· ھاكىم جاپپار 49

شىنجاڭدىكى كەسىپلەر

كۆچاناڭ ساپالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى······························ سادىق ھەسەن 52
سۇپۇرگە······························ سائادەت كىچىك ئەبۇزەر 58

جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى

5 § . موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنىڭ جۇڭگو ۋە غەرب مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى 60

مەسلىھەتچىلەر: ئۇيغۇر سايرانى، ئىمىن تۇرسۇن، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى
باش مۇھەررىر: سابىر ئەلى
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: قادىر ھاپىز، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، ئابدۇرۇۋپ ئېلى
تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى): ئابدۇرۇۋپ ئېلى، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، ئابدۇقىيۇم غوجا، ئابلەت تۇردۇن، ئابلەت ئىمىن، سابىر ئەلى، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجائەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم غوجا، قۇربان مامۇت، مەھەممەت ئابلا
مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز ئورخۇن

www.uyghurkitap.com

新疆地方志

（季刊）

目录

1998年第二期

总第四十三期

顾问
乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提

主编
沙比尔·艾力

副主编
哈德尔·阿皮孜
吾甫尔·吾守尔·尼牙孜
阿不都肉甫·艾力

编委
（姓氏以维吾尔文字母为序）
阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加
阿不来提·努尔东
阿不来提·伊敏
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈斯木·霍加
库尔班·马木提
买买提·阿不拉

责任编辑
阿不力孜·鄂尔浑

目　　录

文献记录

自治区地方志编纂委员会1998年工作要点 …… 1

历史回忆录

回忆1934年在喀什发生的重大事件 …… 穆罕默德伊敏·库尔巴尼 5

我们的足迹 …… 托合提·沙比尔 14

历史资料

突厥汗国的军事组织制度 …… 太来提·吾布力卡斯木 32

闲话各种军事大刀 …… 旱合拉 38

回鹘文佛经的研究情况 …… 妈尔孜娅·阿不力木 41

学术讨论

史学家毛拉木萨及其历史观 …… 吾尔买提江·阿不都热合曼 43

历史人物

书法家、画家帕夏霍加的生平简述 …… 哈克木·加帕尔 49

新疆百业

库车的传统陶瓷业 …… 沙地克·艾山 52

扫帚和维吾尔民俗 …… 沙阿代提·克齐克 58

中国经营西域史

第五节：蒙古西征对于中西文化之贡献 …… 60

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 1998 - يىللىق خىزمەتلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى

1988 - يىل 15 - قۇرۇلتاينىڭ روھى بويىچە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشقا ئائىت سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىشلارنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا 21 - ئەسىرگە يۈزلەندۈرۈدىغان ھالقىلىق بىر يىل بولىدۇ. شۇنداقلا، ئاپتونوم رايونىمىز تەزكىرە خىزمىتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانىنى ۋە 2010 - يىلغىچە بولغان كەلگۈسى پىلانىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىدىغان ھالقىلىق بىر يىل بولىدۇ. شۇڭا 15 - قۇرۇلتاي روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى يەنىمۇ ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە تۈزۈش قەدىمىنى ھەقىقىي تېزلىتىپ، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىمىزنى بالدۇرراق تاماملاشنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەزكىرىنىڭ داۋاملىق تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىشنىڭ تەييارلىقىنى پائال ياخشى قىلىپ، تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىدا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشىمىز كېرەك.

1. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك سىستېمىسىدا پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈش، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش لازىم.

پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا 21 - ئەسىرگە يۈزلەندۈرۈش كېرەك، دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. تەزكىرە تۈزۈش جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىكنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئاپتونوم رايوندىكى تەزكىرىچىلەر 15 - قۇرۇلتاينىڭ روھىنى ۋە دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك پەزىلەت بىلەن، سوتسىيالىستىك يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈپ، كادىرلار ۋە ئاممىنى سىياسىي نۇقتىئىنەزەرى توغرا، ماتېرىيالى تەپسىلىي ھەم توغرا، يېزىلىشى يارقىن بولغان مەنىۋى ئوزۇق بىلەن، سوتسىيالىستىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش جەھەتتە جانلىق يەرلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىشى لازىم. ئاپتونوم رايوندىكى تەزكىرە تۈزگۈچى ئورۇنلار، ئالدى بىلەن، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش، مەدەنىي ئىشچى - خىزمەتچى بولۇش، ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى بەرپا قىلىش ۋە مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى بولۇش پائالىيىتىنى چوڭقۇر

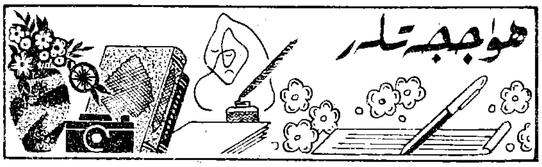

www.uyghurkitap.com

قانات يايدۇرۇشى كېرەك. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئورگىنى باشلامچى بولۇپ، ئاپتونوم رايوننىڭ تەزكىرىچىلىك سىستېمىسىدا ئۈلگە تىكلىشى كېرەك.

2. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنى سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا يەنىمۇ تېزلىتىپ، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى بالدۇرراق تاماملاش ئۈچۈن تىرىشىش لازىم.

1) 1998 - يىلى 32 تەزكىرە كىتابى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىكى كەسپلەر تەزكىرىسى 13، يەنى «گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار تەزكىرىسى»، «قاتناش تەزكىرىسى»، «ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى تەزكىرىسى»، «سودا تەزكىرىسى»، «نېفىت سانائىتى تەزكىرىسى»، «سۇچىلىق تەزكىرىسى»، «تاۋار مەھسۇلاتلىرىنى تەكشۈرۈش تەزكىرىسى»، «پوچتا - تېلېگراف تەزكىرىسى»، «كومپارتىيە تەزكىرىسى»، «پولات - تۆمۈر سانائىتى تەزكىرىسى»، «ئېلېكتر قۇۋۋىتى سانائىتى تەزكىرىسى»، «مالىيە تەزكىرىسى»، «جامائەت خەۋپسىزلىكى تەزكىرىسى»؛ ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى 13، يەنى «قۇمۇل ۋىلايىتى تەزكىرىسى»، «بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، «قورغاس ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «يەنجى ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قاراماي شەھىرى تەزكىرىسى»، «مارالبېشى ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قاغىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «شىخو ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «جىڭ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «مىچۈەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «لوپ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «تۇرپان شەھىرى تەزكىرىسى»؛ ئاز سانلىق مىللەت تىلىغا تەرجىمە قىلىنىدىغىنى 6، يەنى «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش تەزكىرىسى»، «تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تەزكىرىسى»، «پۇل مۇئامىلىسى تەزكىرىسى»، «كورلا شەھىرى تەزكىرىسى»، «چەرچەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى».

2) تەزكىرىلەرنىڭ داۋامىنى تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىشنىڭ تەييارلىق خىزمىتى پائال ياخشى ئىشلىنىدۇ

ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىكى كەسپلەر تەزكىرىسى ۋە ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسىدىن 50 نەچچىسى نەشر قىلىندى، بۇ تەزكىرىلەرنىڭ داۋامىنى تۈزۈش ئىشى ئالدىمىزدا تۇرماقتا؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە خىزمىتىدىكى 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلغىچە بولغان كەلگۈسى پىلانى (ش ھ ئ [1996] 190 - نومۇرلۇق) غا كىرگۈزۈلدى، بۇنىمۇ ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىشىمىزغا ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا كومىتېتىمىز بۇ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تەزكىرىلەرنىڭ داۋامىنى تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى بويىچە سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، بۇلارنى مۇھاكىمە قىلىدۇ ھەمدە ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

3) تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتى ۋە تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاش خىزمىتى يەنىمۇ كۈچەيتىلىدۇ

تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسىنى مۇھاكىمە قىلىش خىزمىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك ئەمەلىيىتىگە ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت چېگرا رايونى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا پائال قانات يايدۇرۇلىدۇ. شۇڭا، كومىتېتىمىز تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، مۇھاكىمە تېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، ئاپتونوم رايونىمىزدا تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتى خىزمىتىنىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا تەزكىرە كىتابلىرى پائال تۈردە باھالىنىپ، نەشردىن چىققان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ياخشى ياكى ناچارلىقى ھەقىقىي ئەمەلىي ئاساستا باھالاپ چىقىلىدۇ، شۇ ئارقىلىق

تەجرىبە - ساۋاقلار يەكۈنلىنىپ، تەزكىرە تۈزۈش سۈپىتى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ.

جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى مەملىكەت بويىچە تەزكىرە ئوقۇش ۋە ئۆنىگىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بۇ يىل تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتى يىغىنى ئاچماقچى. بىزمۇ مۇۋاپىق پەيتنى تاللاپ، تەزكىرە ئوقۇش ۋە ئۆنىگىدىن پايدىلىنىش، تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش بويىچە بىر قېتىم سۆھبەت يىغىنى ياكى نەق مەيدان يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە ئوقۇش ۋە ئۆنىگىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئەھۋالىنى، ئۇ ھەقتىكى تەجرىبىلەرنى خۇلاسىلەپ ۋە ئالماشتۇرۇپ، مەملىكەتلىك تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن زۆرۈر تەييارلىق خىزمەتلەرنى پۇختا ئىشلەيمىز. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدا مەخسۇس سەھىپە ئېچىپ، تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتى ۋە تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاش خىزمىتىنى پائال ئۇيۇشتۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەزكىرىچىلەرنى بەس - مۇنازىرە سورۇنى بىلەن تەمىنلەيمىز.

4) «شىنجاڭ يىلنامىسى» ۋە «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى تەھرىرلەش، نەشىر قىلىش سۈپىتى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. 15 - قۇرۇلتاي روھىنى قىبلىنامە قىلىپ، «شىنجاڭ يىلنامىسى» ۋە «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى ياخشى چىقىرىش يولى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىپ، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، «شىنجاڭ يىلنامىسى» ۋە «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى جەمئىيەتكە، بازارغا، كىتابخانىلارغا تېخىمۇ ياخشى يۈزلەندۈرىمىز، شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى يېڭى تەدبىر، يېڭى نەتىجە، يېڭى قىياپىتىنى چوڭقۇر، توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ، شىنجاڭنى تەشۋىق قىلىش، شىنجاڭنى تەتقىق قىلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە تەپسىلىي ۋە توغرا ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيمىز.

«شىنجاڭ يىلنامىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 1998 - يىل 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىدۇ؛ 1997 - يىللىق ئۇيغۇرچە يىلنامە 1998 - يىل 5 - ئايدىن بۇرۇن نەشر قىلىنىدۇ.

3. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتى ۋە قوشۇن قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلىدۇ

ئاپپارات ۋە قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئاپتونوم رايونىمىز تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىنىڭ تەشكىلىي كاپالىتى.

1) كومىتېتىمىز گوۋۇيۈەن ئىشخانىسىنىڭ «تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇشى» (گ ئى ت [1996] 47 - نومۇرلۇق] ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئىشخانىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ «تەزكىرە خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» (ش پ ئى [1996] 7 - نومۇرلۇق) ىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ماسلاشتۇرۇش خىزمىتىنى پائال، ئاكتىپ ئىشلەيدۇ، ھەمدە جايلار ۋە ئورۇنلارنىڭ بۇ 2 ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشى ئۈستىدە ھەيدەكچىلىك قىلىپ ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ھەر دەرىجىلىك تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ.

2) كومىتېتىمىز تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق تەزكىرىچى كادىرلارنى تەربىيىلەيدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇرۇمچىدە تەزكىرىچى كادىرلار كۇرسى ئاچىدۇ، كۇرسقا ئالاقىدار يولداشلارنى دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىپ، كۇرسانتلارنى مەركەزلىك تەربىيىلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئالاقىدار رايونلار بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق، تۆۋەنگە بېرىپ، دائىرە بويىچە كۇرس ئاچىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئىچكىرىدىكى ئاپتونوم رايون ۋە ئۆلكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەزكىرىچى كادىرلارنى ئىچكىرىدىكى ئاپتونوم رايون ۋە ئۆلكىلەرگە ئۆگىنىشكە، تەربىيىلىنىشكە بېرىشقا تەشكىللەيدۇ. قانداق شەكىل قوللىنىلىشتىن قەتئىينەزەر كۇرسقا قاتنىشىدىغان كادىرنىڭ خىراجەتلىرىگە شۇ كىشىنىڭ ئىدارىسى مەسئۇل بولىدۇ.

3) كومىتېتىمىز سىياسىي، كەسپىي ئۆگىنىشلەرنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، سىياسىي، كەسپىي ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

4. تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ خىزمىتى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جەمئىيەت نىزامنامىسىگە ئاساسەن، خىزمەتلەرنى پائال قانات يايدۇردى، جايلاردىكى ئەزالار بىلەن مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى ۋە تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىز تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى بۇ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا جەمئىيەتنىڭ دائىمىي كېڭەش يىغىنىنى ئېچىپ، جەمئىيەتنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىنى تەرتىپكە سالدى ۋە ھەمدە جەمئىيەتنىڭ خىزمەتلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئورۇنلاشتۇردى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى كېيىنكى يېرىم يىلدا بىر قېتىم ئىلمىي دوكلات يىغىنى ئېچىپ، ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنى دەرس سۆزلەشكە تەكلىپ قىلدى.

5. خىزمەت بىناسى ۋە ئولتۇراق ئۆي بىناسى ئاساسىي قۇرۇلۇشى جىددىي تۇتۇلدى

بۇ يىل ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى ۋە ئولتۇراق ئۆي بىناسى جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى تېزدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، خىزمەت بىناسى ۋە ئولتۇراق ئۆي بىناسى قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈپ ئىشلىتىشكە تىرىشىلدى.

6. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئورگىنىنىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى

1) مەدەنىي ئورۇن ۋە ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى بەرپا قىلىش، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى بولۇش پائالىيەتلىرى پائال قانات يايدۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئورگان پارتكومى مەدەنىيەتلىك ئورۇن ۋە ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى بەرپا قىلىش، مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بولۇش پائالىيەتلىرىنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە كومىتېتىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ھەقىقىي يول قويۇشقا بولىدىغان تەكشۈرۈش، باھالاپ سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى ۋە شەرتلىرىنى تۈزۈپ، پائالىيەتلەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا دائىم ھەيدەكچىلىك قىلدى ۋە ئەھۋاللارنى تەكشۈردى، شۇ ئارقىلىق كومىتېتىمىز ئورگىنىدا سىياسىي ئۆگىنىشكە، ئىتتىپاقلىققا، توغرا كەيپىياتقا، مەدەنىيلىككە ئەھمىيەت بېرىدىغان ياخشى كەيپىيات شەكىللەندۈرۈلدى.

2) تۈزۈم قۇرۇلۇشى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى ۋە خىزمەتلەردە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، ئىلگىرى بېكىتىلگەن قائىدە - تۈزۈملەردە قەتئىي چىڭ تۇرۇلدى ھەمدە قائىدە - تۈزۈملەر ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈلۈپ يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ۋە ياخشىلىنىپ، ئورگان خىزمىتى پەيدىن پەي تۈزۈملەشتۈرۈلدى، ئۆلچەملەشتۈرۈلدى.

7. تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى كۈچەيتىلدى

بۇ يىل «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىكى كەسپلەر تەزكىرىسى ۋە ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئەھۋالى، ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، قوشۇن شتاتى، خىراجەت كاپالىتى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى جەھەتتىكى ئاساسىي ئەھۋالىنى ئىگىلىشىگە ياردەملىشىمىز، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە تېخىمۇ ياخشى رەھبەرلىك قىلىپ، تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز ھالدا يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرىمىز.

1934 - يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەردىن ئەسلىمە

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1934 - يىلى قەشقەر خەلقى ئۈچۈن ياراشمىغان بىر يىل بولدى. چۈنكى بۇ يىل كىرگەندىن تارتىپ چىقىپ كەتكىچە قەشقەر خەلقىگە ياخشىلىق بولمىدى.

بىز بۇ ئىشلارنى 50 نەچچە يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە ئەسلەۋاتىمىز. بۇ ئەسلىمە مىللىتىمىزنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن پاجىئەلىك ھادىسىلەرنى بىلمەيدىغان كىشىلەر بولۇپمۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ تارىخنى بىلىشىدە ئىبرەتلىك رول ئوينىسا ئەجەپ ئەمەس.

1 - يىرىم يىلدىكى زور ۋەقەلەر

1 - ۋەقە

1934 - يىلى كىرىشى بىلەن قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ئۇرۇش تازا تىركىشىش دەۋرىگە كىردى.

1933 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (چارشەنبە) باشلانغان بۇ ئۇرۇش 11 - ئاينىڭ كىرىشى بىلەن 140 - كۈنىگە قەدەم قويغان بولسىمۇ، يېڭىش - يېڭىلىش بولماي ئۇرۇش ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىۋەردى. بۇ 5 ئايلىق ئۇرۇش قەشقەر خەلقىگە غايەت زور زىيانلارنى كەلتۈردى.

قىرغىز ئوسمان ئەلىنىڭ باش قوماندانلىق دەۋرى ھېسابلانغان 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان 3 ئايلىق مەزگىل ئۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ دەۋرى بولسىمۇ، لېكىن ئاڭسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، باشباشتاقلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى بارلىق تىرىشچانلىقنى بوشقا كەتكۈزۈۋەتتى.

ئوسمان ئەلى رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ياخشى ئىجرا قىلالمىغاچقا، 10 - ئايدا قارشى كۈچلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. سابىت داموللا ھاكىمىيىتى رەھبەرلىكنى قولغا ئالدى.

يېڭى شەھەر ئۇرۇشى تېخىچە داۋام قىلماقتا ئىدى. 11 -، 12 - ئايلار قانچە - قانچە تىركىشىشلەر بىلەن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. 11 - ئاينىڭ باشلىرى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن خوجانىياز ھاجىنىڭ ئاقسۇنى تاشلاپ قەشقەرگە كېلىشى ۋەزىيەتنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى.

2 - ۋەقە

جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانى ياكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ زۇڭتۇڭى خوجانىياز ھاجى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جەنۇبتىكى مۇھىم بازىسى ئاقسۇنى تاشلاپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇنى باش ۋەكىل سابىت داموللا باشچىلىقىدىكى يېڭى ھۆكۈمەت ئەربابلىرى كۈتۈۋالدى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە كېلىپلا، يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن ماجەنساڭغا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك ئۇرۇشقا ئاتلاندى. خوجانىياز ھاجى سابىت داموللىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن بىرلىكتە يېڭى شەھەرنى 4 تەرەپلەپ قورشاپ، 2 - 3 كۈن ئىچىدىلا ماجەنساڭ قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ سېپىل ئىچىگە كىرگۈزىۋەتتى. بۇ نۆۋەت خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى ئالاھىدە پىداكارلىق كۆرسەتتى. ماجەنساڭ يېڭى شەھەرنىڭ ئېگىز سېپىللىرىنىڭ دالدىسىدا كۈن كۆرۈشكە مەجبۇر بولدى. ماجەنساڭنىڭ تۆۋرۈكى سانالغان ئاتاقلىق بىرگادا كوماندىرى كامازا يېڭى شەھەر سېپىلى يېنىدىكى بىر ئۇرۇشتا ھالاك بولۇپ، ماجەنساڭنىڭ

www.uyghurkitap.com

مەغلۇبىيىتى ئايدىڭلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ماجەنساڭ بۇنىڭلىق بىلەن بوشىشىپ قالمىدى بەلكى يېڭى شەھەرنى جان تىكىپ قوغدىدى. نەتىجىدە خوجا نىياز ھاجىنىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ كەلگەن ماجۇڭيىڭنىڭ يېتىپ كېلىشى ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن 167 كۈن داۋاملاشقان يېڭى شەھەر ئۇرۇشى تۇڭگانلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى.

3 ـ ۋەقە: مافۇيۈەننىڭ قەشقەرنى ئىستىلا قىلىشى

«باش قوماندان» دەپ ئاتالغان مافۇيۈەن 11 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قەشقەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇنى مارالبېشىدا خوتەن ئەسكەرلىرى، پەيزاۋاتتا ھەمدەم بەگ ھاجى، يۇسۇپجان قۇربېشىلار توسقان بولسىمۇ، شەھەرنى ساقلاپ قېلىشقا ئامال قىلالماي، 27 ـ چېسلا كېچىسى شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كەتتى. تۇڭگانلار ھېچبىر توسالغۇسىزلا كونا شەھەرنى ئىگىلىۋالدى، يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭ ئۇلار بىلەن بىرلەشتى.

خوجانىياز ھاجى يەكەنگە كەتتى، سابىت داموللا يېڭىسارغا بېرىۋالدى. مەھمۇت مۇھىتى يېڭىسار ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى. سابىت دامولىغا قاراشلىق قوشۇنلار قەشقەر شەھىرىنىڭ 4 ئەتراپىغا ئورۇنلىشىۋالغانىدى، يەنى ھەربىي ئىشلار نازىرى قىرغىز ئوراز بەگ ئۇلۇغچات تەرەپتىكى تاغ ئاغزىغا، زەيدىن كارۋان باشچىلىقىدىكى بىرىگادا ئۈستۈن ئاتۇش تاغلىرىغا، كىچىك ئاخۇن باشچىلىقىدىكى بىرىگادا ئاستىن ئاتۇش تاغ ئاغزىغا، مۇھاپىزەت قوماندانى ئۆزبېك يۇسۇپجان قۇربېشى ئوپال ـ تاشمىلىق تەرەپكە ئورۇنلاشقانىدى. شۇڭا مافۇيۈەن، ئەمەلىيەتتە، شەھەر ئىچىگىلا «خان» بولغانىدى. شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى يېزىلارغا چىقىپ كەتكەنىدى.

مافۇيۈەن قوشۇنلىرى يېقىلغۇ، يەم ـ خەشەكتىن قاتتىق قىينىلىشقا باشلىدى. چۈنكى بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى يېزىدىن كېلەتتى. مافۇيۈەننىڭ «زىۋازا (ئوغرىلار)» دەپ ئاتالغان رەقىبلىرى شەھەرنىڭ بىقىنىدىكى يېزىلارغىچە يوشۇرۇن كېلىپ، مافۇيۈەن قوشۇنلىرىغا لازىملىق نەرسىلەرنى ئالغۇزمىدى، يېزىغا بارغانلارنى ئەدەپلىدى. ھەتتا تۈمەن دەرياسىغا سۇغىرىشقا ئېلىپ چىققان ئاتلارنى بۇلاپ كېتىش ئەھۋاللىرى يۈز بېرىپ تۇردى. بۇ ئەھۋاللار مافۇيۈەننى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئارىنى پارچىلاش سۇئىقەستى پەقەت ئاستىن ئاتۇشلۇق رېشتەمنى جەلپ قىلدى. رېشتەم 40 تەك ئادىمى بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ سېپىدىن قېچىپ چىقىپ تەسلىم بولدى. مافۇيۈەن ئۇنىڭغا «پارتىزانلار قوماندانى» دەپ نام بەردى.

4 ـ ۋەقە: قەشقەردە قەتلىئام

مافۇيۈەن 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ ۋە 7 ـ كۈنلىرى قەشقەر خەلقىنى قاتتىق قىرغىن قىلدى. يېڭى شەھەر ۋە كوناشەھەردىكى ئەسكەرلەرمۇ شەھەر خەلقىنى قىرغىن قىلدى. دۇكان ـ ساراي، ئۆيلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، قىز ـ ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلدى، كىشىلەرنى ئالتۇن ـ كۈمۈش بېرىشكە قىستاپ دارغا ئاستى، قىينىدى، بەدەنلىرىگە تۆمۈرنى قىزىتىپ ياقتى، چاندى، ئاتتى. بۇ قېتىملىق چوڭ قىرغىنچىلىقتا قەشقەر شەھەر خەلقىدىن 6000 دىن ئارتۇقراق ئادەم ئۆلدى. بۇنىڭغا ئۆزبېك پولكىدىن قوچقارباي دېگەن ئۆزبېك كىشىنىڭ مافۇيۈەننىڭ ئاتۇشقا «بېرىشى» دىن پايدىلىنىپ، 100 قوراللىق كىشىنى باشلاپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشى سەۋەب بولغانىدى. بۇ كۈن ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئۇنتۇلماس قانلىق بىركۈن ھېسابلىنىدۇ.

مافۇيۈەن بۇنىڭلىق بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، قىرغىنغا ئۆلاپلا 15 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان شەھەر ياشلىرىدىن 300 ياشنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. بۇلارنى مەشىق قىلدۇرۇپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئارغۇ، يېڭىسارلاردىكى سوقۇشلاردا ئۆلۈپ كەتتى. سالامەت قالغانلىرى 1937 ـ يىلدىكى ئىسياندا ئۆلۈپ كەتتى. ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرى ماخۇسەن يوقالغاندىن كېيىن ئائىلىسىگە قايتىپ كەلدى.

5 ـ ۋەقە: ئاتۇشتىكى پاجىئەلەر

مافۇيۈەن ئۆزبېكلەرنىڭ تەسىرىنى تازىلىغاندىن كېيىن، ئاتۇشنى «تىنچلاندۇرماقچى» بولدى-دە،

قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۈچتۇرپاندىن بىللە ئېلىپ كەلگەن قىرغىز قۇلبەگنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاتۇشقا يۈرۈپ كەتتى. «جۇمھۇرىيەت» نىڭ شەھەرنى قوغداش قوماندانى كىچىك ئاخۇن تاغ ئاغزىنى توسماي، بىرىگادىسىنى ئېلىپ تاغقا چىقىۋالغاچقا، مافۇيۇەن ئاتۇشقا توسالغۇسىز باستۇرۇپ كىردى. رىشتەمنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئازاق كەنتىگە بېرىپ، سابىت داموللىنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈردى. نەرسە - كېرەكلىرىنى بۇلىدى. تېجەنگە بېرىپ، كىچىك ئاخۇننىڭ بۇندىن 2 ئاي بۇرۇن ئۇرۇشتا قۇربان بولغان پولك كوماندىرى يۈسۈپ ئاخۇن قاتارلىق بىرقانچە كىشىنىڭ ئۆيىنى بۇلىدى ۋە ئوت قويۇپ كۆيدۈرىۋەتتى. بىرمۇنچە كىشىنى ئورۇنسىز ئېتىۋەتتى. ئۇلار بۇ يەردىن ئۆتۈپ ئۈستۈن ئاتۇشقا باردى. ئۇلار كېلىشتىن بۇرۇن بۇ يەردىكى زەيدىن كارۋان بىرىگادىسى تاغقا چىقىۋالغان، قىرغىز جانىبەگ تاغ ئارىلاپ مۇشۇ تەرەپكە كېلىۋالغانىدى. تۇڭگانلار بۇ يەرگە كەلگەندە كەچ كىرەي دەپ قالغانلىقتىن، ئازاق، بەيساق، دىخانلا، يولچىدىن ئىبارەت 4 يولنىڭ تۇگۈنىدە كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە چۈشكۈن قىلماقچى بولدى. بۇنى ئاڭلىغان نۇرغۇن كىشى ئۆي - ۋارانلىرىنى تاشلاپ كەتتى، قاچالماي قالغان 13 ئەر، 5 ئايال مۇھەممەت ئېلى ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ بېرىۋالدى. بۇ ئۆيگە قەشقەر شەھىرىدە ئۇزۇن يىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان يۈسۈپ تۇڭگان دېگەن كىشى ئوغلى نۇر ئاخۇن بىلەن مالىمانچىلىقتىن قېچىپ كېلىۋالغانىدى. ھېلىقى 13 ئەر، 5 ئايال مۇشۇ 2 تۇڭگاننىڭ سايىسىدە ئامان قېلىش ئۈمىدىدە كەلگەنىدى. يۈسۈپ تۇڭگان تىنچلىق بەلگىسى بولغان ئاق بايراقنى ئۆگزىسىگە قاداپ، ئۆزى ھەم ھەمرالىرىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. لېكىن مافۇيۇەن قوشۇنى ئاق بايراقنى كۆرۈپلا «ئوغرىلار بار ئىكەن» دەپ ئويلاپ ئۆيگە يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. ئوق توختىغاندىن كېيىن يۈسۈپ تۇڭگان ئەھۋالنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، مافۇيۇەن ئەسكەرلىرى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي، 5 نەپەر قېرى - چۈرى ئايالنى ئايرىپ قېلىپ، قالغان 13 كىشىنى ئېتىپ تاشلىدى. 2 كىشى يارىلىنىپ ساق قالدى. يۈسۈپ بىلەن نۇر ئاخۇننى تۇڭگانلار ئالدىغا سېلىپ ئېلىپ كەتتى. تۇڭگانلار توپا دېگەن جايغىچە بېرىپ ئاتۇش خەلقىگە بىرقۇر ھەيۋە كۆرسەتكەندىن كېيىن شەھەرگە قايتتى.

6 - ۋەقە: ئارغۇدىكى سوقۇش

2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مافۇيۇەن بىلەن خوجانىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا ئاتۇش ئارغۇدا توقۇنۇش يۈز بەردى. خوجانىياز ھاجى يەكەندە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن سىمخانىغا بېرىش ئۈچۈن ئاتۇشقا كەلدى. مافۇيۇەن بىلەن خوجانىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا ئارغۇدا قاتتىق سوقۇش بولۇپ، مافۇيۇەن خېلى چىقىم تارتقان بولسىمۇ، يەنىلا غەلىبە قازاندى. خوجانىياز ھاجى نۇرغۇن نەرسىلىرىنى ئولجا بېرىپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى. تۇڭگانلار ئاتۇشنى يەنە بىر قېتىم مالىمان قىلىپ، بىرنەچچە جايغا ئوت قويۇپ، قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شەھەرگە قايتىپ كەتتى.

ئۈستۈن ئاتۇشقا باستۇرۇپ بارغان زەيدىن كارۋان بىلەن مافۇيۇەن ئوتتۇرىسىدا تىنچلىقتا بىرگە ئۆتۈش ئەھدىنامىسى تۈزۈلگەچكە، زەيدىن كارۋاننىڭ بىرىگادىسى ساقلىنىپ قالدى.

7 - ۋەقە: يېڭىسار ئۇرۇشى

2 -، 3 - ئايلاردا مەھمۇت مۇھىتى ئەسكەرلىرى يېڭىسارنىڭ قايراق تاغلىرىدا مافۇيۇەن قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق سوقۇشتى. مافۇيۇەن قوشۇنى ئۇلارنى چېكىندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ يېڭىسار ھەربىي قەلئەسىگە كىرىۋېلىشى بىلەن يەنە ئۇرۇش پارتلىدى. «ئىمىر ساھىب» دەپ ئاتالغان نۇرئەھمەتخان قەلئە ئىچىدە تۇرۇپ مافۇيۇەن بىلەن بىر يېرىم ئايدەك سوقۇشتى. مافۇيۇەن بىلەن ماجەنساڭنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى قەلئەگە كۆپ قېتىم تېگىش قىلىپ قاتتىق قامال قىلغان بولسىمۇ، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ قاتتىق پىداكارلىق كۆرسىتىشى بىلەن ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. قەلئەدىكىلەر سېپىلغا ياماشقان تۇڭگانلار ئۈستىدىن كىرسىن، قىزىتقان ياغ تۆكۈش، ياغاچ، تاش قاتارلىق نەرسىلەرنى تاشلاش

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئارقىلىق ئۇلارنى كۆپ تالاپەتكە ئۇچراتتى.

بىراق، قۇربان ھېيت كۈنى خوتەن ئەسكەرلىرى «مۇسۇلمانلار بۇ ئۇلۇغ كۈندە ئۇرۇش قىلمايدۇ» دېگەن ئەقىدە بىلەن بىخۇتلىشىپ، خاتىرجەم ھېيت نامىزىنى ئۆتەۋاتقاندا، تۇڭگانلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ سېپىلنى ئىگىلىۋالدى. نەتىجىدە دەھشەتلىك كوچا ئۇرۇشىدا نۇرئەھمەتخان قۇربان بولدى. بۇنىڭغا ياردەمگە كەلگەن ئاكىسى ئەمىر شاھ مەنسۇر ئابدۇللاخان يېڭىسارغا باستۇرۇپ كېلىپ، «شۇبدىنىڭ جايى» دەپ ئاتالغان جايغا كەلگەندە مۇھاسىرىدە قېلىپ، قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن قۇربان بولدى. شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەھىرى تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

8 - ۋەقە

مافۇيۈەن سەرمەن، بورىخىلتاي (ھازىرقى بۇلاقسۇ يېزىسى)، تاشمىلىق دېگەن جايلاردا ئۆزبېك قىسىملىرى بىلەن بىرنەچچە قېتىم توقۇنۇشقان بولسىمۇ، نۇرغۇن چىقىم تارتىپ ھېچ نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. 4 - ئايدا ئۇرۇمچى تەرەپتىن ماجۇڭيىڭنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يېتىپ كېلىشى نەتىجىسىدە يۇسۇپجان قۇربېشى بۇ جايلارنى تاشلاپ تاشقورغانغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن مافۇيۈەننىڭ قولى بوشاپ ھۇجۇمنى قىرغىزلارغا قاراتتى.

مافۇيۈەن دەسلەپ قىرغىزلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە شەھەر بايلىرى ۋە مۆتىۋەرلىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى ئەۋەتتى. ئۇلار قىرغىزلار بىلەن مۇزاكىرىلىشىۋاتقان پەيتتە تۇڭگانلار ئۇشتۇمتۇت قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ قىرغىزلارنى باسقىن قىلدى. قىرغىزلار توزاققا چۈشكەندىن كېيىن تېزلا ئۆزىنى ئوڭشاپ قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاپ، تۇڭگانلارنى چېكىندۈردى. ۋەكىللەردىن ئەمىر ھۈسەيىن قازى ئاخۇنۇم قىرغىزلار قولىغا چۈشۈپ «خىيانەتچىنىڭ ۋەكىلى» دېگەن ئاتاق بىلەن ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدا، تۇڭگانلار بىلەن بولغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ قۇتۇلدى.

9 - ۋەقە

«گاسلىڭ» (بالا قوماندان) دەپ ئاتالغان ماجۇڭيىڭ 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭ كېلىشى بىلەن تەڭ ھاۋارايىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ كەتتى. قەشقەر شەھىرىنى قاپلىغان قاتتىق تۇمان، قاراڭغۇلۇق 3 كۈنگىچە تارقالمىدى. دەسلەپكى كۈنى چۈشتىن تۈن ئۇزارغاندەك تاڭ يورىماي قاراڭغۇلۇق بىرنەچچە سائەت ئۇزاق داۋاملاشتى. تاڭ يورۇغاندىن كېيىن ئالەمنى ئوتقاشتەك قىزىللىق قاپلاپ كىشىلەر كۆزلىرىنى ئاچالماي قالدى. كىشىلەر بۇ ئىشقا قىيامەت قايىم بولدى، ماجۇڭيىڭنى قەشقەرنىڭ ئەزىزلىرى خالىمىدى، دەپ تەبىر بېرىشتى.

ماجۇڭيىڭ قەشقەرگە كېلىپلا سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ئورۇنلاشتى. ئۇنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى، ئاساسەن، كونسۇلخانىنىڭ توپ مەيداندا توپ ئويناش بىلەن ئۆتتى. كونسۇلخانىنىڭ ئەتراپىنى بىرنەچچە يۈز قوراللىق تۇڭگان مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنى قالدۇرۇپ روسىيىگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ جەرياندا تۇڭگانلار يەكەنگە باستۇرۇپ بېرىپ خوجانىياز ھاجىنى قوغلىدى.

10 - ۋەقە: سابىت داموللىنىڭ تۇتۇلۇشى

باش ۋەكىل سابىت داموللا «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق نازىرلىرى بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلگەنىدى. خوجانىياز ھاجى سەمخانىغا بېرىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال ئېلىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن سابىت داموللا ھۆكۈمىتى قورال ئېلىشقا توسقۇن بولغانلىقتىن، ئۇلارنى تۇتۇپ بېرىشكە توغرا كەلدى.

تۇتۇلۇش تىزىملىكىدىكى كىشىلەردىن سەھىيە نازىرى ئابدۇللاخان، ئەۋقاف نازىرى شەمسىدىن داموللا قاتارلىقلار سېزىپ قېلىپ قېچىپ كەتتى. ھەربىي تەمىنات باشلىقى سۇلتان جانبەگ (ئۆزبېك)، ئەدلىيە نازىرى زىرىپ قارى ھاجى (ئۆزبېك) لار تۇتۇلدى، داموللىغا جاراھەت چىقىپ يېتىپ قالغانلىقتىن، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى ھەرەمباغدىكى جايىدىن تۇتۇپ، بۇ 3 كىشىنى كىشەنلەپ بىردىن مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، قوراللىق مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن ئېلىپ ماڭدى. بۇلار

پوسكامدىن ئۆتۈپ، ئىككىسۈغا يېقىن بارغاندا، سۇلتانجان تاھارەت سۇندۇرۇش باھانىسى بىلەن مەيدىن چۈشۈپ ساسلىق ئارىسىغا كىرىپ غايىپ بولدى. قورالـلىقلار قانچە تەھدىت ۋە تىنتىشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇنى تاپالمىدى. ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ئۇنىڭدىن ۋاز كەچتۈردى. شۇنداق قىلىپ سۇلتانجان قۇتۇلۇپ كەتتى.

قالغان ئىككەيلەننى قاغىلىق تەرەپكە ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، يول يۈرۈش تەسلىشىپ، مەكىت تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. مەلۇم جايغا كەلگەندە تۇڭگانلار قوغلاپ كېلىپ قاتتىق توقۇنۇش بولدى. سوقۇش جەريانىدا خوجانىياز ھاجى مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. تۇڭگانلار نۇرغۇن قورال ـ ياراغ ۋە ئوق ـ دورىنى غەنىيمەت ئالدى. خوجانىياز ھاجى قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە، زېرىپ قارى ھاجىنى سوۋېت تەرەپ، سابىت داموللىنى شېڭ شىسەي تەرەپ ئېلىپ كەتتى.

خوجانىياز ھاجى شۇ سەپەردە مەكىت، مارالبېشى ئارىلىقىدىكى ئاياغ شاقۇر دېگەن جاينى ئايلىنىپ ئۆتكەندە يەنە بىر قېتىم تۇڭگانلارنىڭ قورشاۋىدا قالدى، ئۇ تۇتۇلۇشقا ئاز قالغاندا، بىر قانچە تۆگىدىكى ئوق ـ دورىنى تۇڭگانلارغا تاشلاپ بېرىپ، ئۇلار ئۇلجا تالىشىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ قۇتۇلدى-دە، ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئاقسۇ ئاۋاتقا يېتىۋالدى. ئاقسۇ ئاللىقاچان ماجۇڭيىڭنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىنغانىدى.

11 ـ ۋەقە

خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانلىقىدىن ۋاز كېچىپ، قوشۇنلىرىنى مەھمۇت مۇھىتىغا قالدۇرۇپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئاير ۋىپلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كەتتى. خوجانىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئەسى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋاقىتلىق * 6 ـ دىۋىزىيىسى تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى. مەھمۇت مۇھىتى گېنېرال لىيتېنات ئۇنۋانى بىلەن دىۋىزىيە قوماندانى بولدى. قوشۇنمۇ قايتا تەشكىللەندى. ئۇلار مارالبېشىدىكى تۇڭگانلارنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، پولات تۇەنجاڭنى 1 پولك ئەسكەر بىلەن يەكەنگە يولغا سالدى. سەمەت ھاجى تۇەنجاڭنى 1 پولك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا قالدۇرۇپ، سالىھ لۈجاڭ، پازىل لۈجاڭ باشلىق قالغان ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قەشقەرگە كەتتى.

12 ـ ۋەقە

ماجۇڭيىڭ سوۋېتكە ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاچىسىنىڭ ئېرى ماخۇسەن 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى بولغانىدى.

ماخۇسەن ماجۇڭيىڭدىن كېيىن قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ئۇنى قەشقەرنى بوشىتىشقا مەجبۇر قىلدى. بولۇپمۇ مارالبېشىنىڭ قولدىن كېتىشى ئۇنىڭ قېچىشىغا تۈرتكە بولدى. 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئۇنىڭ قوشۇنى خوتەنگە ئاتلاندى. ئالدىنقى سەپ قوشۇنى يەكەندىن ئۆتۈپ، خوتەن ئەمىرلىرىنى قېچىشقا مەجبۇر قىلىپ، خوتەننى تارتىۋالدى.

ماخۇسەننىڭ قالدۇق قىسىملىرى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى كېچىسى خوتەندە يەنە بىر قېتىم بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ كېتىشتى.

2 ـ يېرىم يىلدىكى زور ۋەقەلەر

1934 ـ يىلنىڭ 1 ـ يېرىمى ماجۇڭيىڭ ئىستىلاچىلىرىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتى بىلەن ئۆتتى. 2 ـ يېرىمى شىنجاڭدا تىكلەنگەن يېڭى ھۆكۈمەت دەۋرىگە توغرا كەلدى. بۇ مەزگىلدىكى ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە:

1 ـ ۋەقە

7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قەشقەردىكى تۇڭگانلار قىسمى پۈتۈنلەي كەتكەن بولۇپ، شەھەر تىنچلىقىنى ساقلاشقا رېشتەمىنىڭ ئەسكەرلىرىلا قالدۇرۇلغانىدى.

بىرنەچچە ئايدىن بېرى شەھەر قاتتىق چۆلدەرەپ كەتكەن بولۇپ، خەلق پۈتۈنلەي دېگۈدەك يېزىلارغا چىقىپ كەتكەنىدى.

* «ۋاقىتلىق» نامى 1936 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئېلىپ تاشلاندى.

www.uyghurkitap.com

تۆڭگانلار كېتىشى بىلەن، ئۈستۈن ئاتۇش بىرىگادىسىدىكى ئەسكەرلەرنى بىرنەچچە يۈز كىشى پولك كوماندىرى ئابدۇغوپۇر داموللام ۋە پولك كوماندىرى ئىدرىس ئاكىلارنىڭ باشچىلىقىدا تاغدىن چۈشۈپ شەھەرنى ئۆتكۈزۈۋالدى. بۇ كۈنى قەشقەر شەھىرى بايرام كەيپىياتىغا چۆمدى. يېزىغا چىقىپ كەتكەن كىشىلەر قايتىپ كېلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە ماكانلاشتى.

7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەر خەلقىنىڭ يەنە بىر خۇشاللىق كۈنى بولدى. چۈنكى بۇ كۈنى مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەنىدى.

مەھمۇت مۇھىتى بۇرۇنقى «جۇمھۇرىيەت» نىڭ باش شتابى يەنى ئىلگىرىكى دوتەي يامۇلىغا ئورۇنلاشتى. پولك كوماندىرى قۇربان نىياز گاجىدىنىڭ ئەسكەرلىرى ھېيتگاھ مەيدانى ۋە يارباغ ئەتراپىدىكى سودا دۇكان ـ سارايلىرىغا، پولك شتابى بولسا ئەنجان كوچىسىدىكى ئاخۇنبايوف ئابدۇرېھىم ۋە ئابدۇللا بايۋەچچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتى. غوپۇر تۆەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 1 پولك ئەسكەر يۇمىلاق شەھەر قەلئەسىدىكى گازارمىلارغا، پولك شتابى مەرھۇم تۆمۈر سىجاڭ چۈشكەن ھىسامىدىن باينىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتى. قۇربان نىيازنىڭ قارىمىقىدىكى 2 ـ ليەن بىر مەزگىل شەھەر ئامانلىقىنى قوغدىدى. مەھمۇت سىجاڭ گارنىزون قوماندانلىقىنىمۇ قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

مەھمۇت مۇھىتى كېلىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، گۆك جىڭخەن دېگەن كىشىنىڭ قوماندانلىقىدا 1 خەنزۇ پولك يېڭى شەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. گۆك جىڭخەن گۆڭشەن يۈسى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ مەنىسى «ھال سورىغۇچى» دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ «تەشۋىق ئارقىلىق تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش» ۋەزىپىسى بىلەن كەلگەنىدى.

ئاز كۈندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ماشاۋۇ يېڭى شەھەردىن يۇمىلاق شەھەر قورغانچىسىدىكى دوتەي يامۇلىغا كۆچۈپ كىردى. بۇ كۈنلەردە كونا شەھەرگە ياقۇپبەگ «لاۋسى» ھاكىم ئىدى.

2 ـ ۋەقە: ماشاۋۇغا قىلىنغان قەست

ماشاۋۇ كۈندۈزلىرى يامۇلغا كىرىپ ۋەزىپە ئۆتىسە، كەچقۇرۇن شەھەردىن بىرنەچچە كىلومېتىر نېرىدىكى كاتتا بېغىغا چىقىپ كېتەتتى. ئۇ چۈشكەن ئىزۋاش (پوچتا) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە 30 دەك قوراللىق مۇھاپىزەتچى ئۇنى قوغداپ ماڭاتتى.

9 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى كەچ سائەت 5 لەر ئۆپچۆرىسىدە ئۇ ئادەت بويىچە بېغىغا چىقىپ كېتىپ باراتتى. ئالتە بازار تەۋەسىدىن ئۆتۈپ سايلىقتا كېتىۋاتقاندا، ئالدى ـ ئارقىدىن بىر گۇرۇھ ئۇزۇن چاپانلىق قوراللىقلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ماشاۋۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇلارنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. يالغۇز قالغان ماشاۋۇنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ، ئاران تەسلىكتە بىر پانا جايغا مۆكۈنۈۋېلىپ قۇتۇلدى. نامەلۇم قوراللىقلار بىرقانچە تال قورالنى ئولجا ئېلىپ غايىپ بولدى. ماشاۋۇ سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كىرىپ داۋالاندى.

3 ـ ۋەقە

ماشاۋۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىدىن بولغان بىرنەچچە تۇڭگان يىگىت ماشاۋۇنى تاشلاپ غايىپ بولدى. بۇلار يول ئارىلاپ يوشۇرۇنچە يەكەن دەرياسىغا يېتىپ كەلدى. يەكەن دەرياسى «چېگرا جاي» بولۇپ، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا ماخۇسەن قوشۇنى، بۇ تەرىپىدە پولات تۆەنجاڭ قوشۇنى بار ئىدى. تۇڭگان يىگىتلەر يېتىپ بارغان كېچىسى دەريانى ساقلاۋاتقان بەئدى ليەنجاڭ ئەسكەرلىرى بىخۇدلۇق قىلىپ ئۇخلاپ قالغانىدى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان تۇڭگانلار پوستتىكى ئەسكەرلەرنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ دەريادىن ئۆتۈپ ماخۇسەن تەرەپكە بەدەر تىكىۋەتتى. شۇ سەۋەبتىن قاراۋۇللار قاتتىق جازالاندى، ۋەزىپىگە سۇسلۇق قىلغان بەئدى ليەنجاڭ قەشقەردە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىندى.

4 ـ ۋەقە

ماشاۋۇ قەشقەردە بىر مەزگىل داۋالانغان بولسىمۇ، ئوق بىر پۇتىنى چېقىۋەتكەچكە، چەتتە داۋالىنىشقا توغرا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىلدى. ئۇ سوۋېتتا بىر مەزگىل داۋالىنىپ

ساقايغاندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلار نازارىتىگە مۇئاۋىن نازىر بولدى. 1937 ـ يىل 9 ـ ئايدا خوجا نىياز ھاجى قاتارلىق 10 نەچچە كىشى بىلەن بىللە قولغا ئېلىنىپ ئىز ـ دېرەكسىز يوقالدى.

5 ـ ۋەقە

10 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدىن سابىق شەرقىي شىمال پىدائىي قىسىملىرى (ئاتالمىش خاڭخوزا) نىڭ باشلىقلىرىدىن بولغان لوبىن گارنىزون قوماندانى بولۇپ قەشقەرگە كەلدى. لوبىن ئەسلى گېنېرال لېيتېنات دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، بويى پاكار، دوغىلاق، بۇرنى پاناق، قۇۋ ـ مەككار ئادەم ئىدى. مەھمۇت مۇھىتى مۇئاۋىن گارنىزون قوماندانى بولدى. گۇڭ جىڭخەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋالىي بولدى.

6 ـ ۋەقە: قەشقەردە تازىلاش ئىشلىرى

قەشقەر كوناشەھەرنىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ياقۇپ بەگ خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپانلىق ھەمدۇللا ئەپەندى ھاكىملىققا تەيىنلەندى.

ياقۇپ بەگ ئەسلى خەنزۇ شۈتاڭدا ئوقۇپ، كېيىن ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇپ بىلىملىك بولۇپ يېتىشكەن كىشى ئىدى. كېيىنچە خەنزۇچە بالا ئوقۇتۇپ «لاۋسى» (ئوقۇتقۇچى) دەپ ئاتىلىپ قالغان. خەنزۇچە ئىسمى ماخۇيۇ ئىدى. ئۇ ئىنقىلابتىن ئىلگىرى بىر مەزگىل سەمەن، سېرىقغول (تاشقورغان) ناھىيىلىرىگە ھاكىم بولغان. بىر مەزگىل قەشقەر ۋىلايەتلىك مالىيە ھەيئىتى قەشقەردە قۇيدۇرغان تەڭگە (كۈمۈش پۇل) نازارەتچىسى بولغان. 1933 ـ يىلى قىرغىزلارنىڭ ھىمايىسى بىلەن قەشقەر كوناشەھەرگە ھاكىم بولغان. تۇڭگانلار دەۋرىدە يۇرتنى ئالۋان ـ ياساق بىلەن قاتتىق ھالسىراتقانىدى. شۇ سەۋەبلىك ياقۇپبەگ، ئۇنىڭ ئوغلى يۇسۇپبەگ ۋە تۇڭگانلار ۋاقتىدا شەھەر قوغداش قوماندانى بولغان ئىبراھىم لوزۇڭلار گۇناھكار سۈپىتىدە ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بېرىلدى.

7 ـ ۋەقە: ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز قوشۇنىنىڭ باستۇرۇلۇشى

ئوسمان ئېلى ئۇلۇغچاتلىق قىرغىز بولۇپ، 1933 ـ يىلنىڭ باشلىرى ماشاۋۋۇ تەرىپىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. ئۇ مارالبېشى تۇمشۇقتىكى سوقۇشتىن كېيىن قىرغىز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. 1933 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەرنى ماشاۋۋۇدىن تارتىۋېلىش قوماندانى دېگەن نامغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، ماجەنساڭغا قارشى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا كامازا بىرىگادىسى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاچقا، بىرىگادىرلىق ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان. بۇ ئىش ئۇنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ، ئاقىۋەتتە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان. بۇ خىزمىتى بەدىلىگە ماجەنساڭ ئۇنىڭغا «سىجاڭ» لىق ئەمىلىنى بەرگەن.

ئۇ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ رەسمىي «سىجاڭ» لىق تونىنى كەيگەن بولسىمۇ، كېيىنكى كۈنلەردە يەنە تۇڭگانلارغا ئالدىنىپ، قەشقەر يېڭى شەھەر ئۇرۇشىنىڭ 6 ئايغا سوزۇلۇپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. 10 ـ ئايدا «ئىستىقلالىيەت تەشكىلاتى» تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، قاغىلىققا سۈرگۈن قىلىنغان. مافۇيۈەن باستۇرۇپ كەلگەندە، قاغىلىقتىن قايتىپ كېلىپ، قالدۇق قىرغىز ئەسكەرلىرىنى توپلىغان، تۇڭگانلار قەشقەر شەھىرىدە قىرغىنچىلىق قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭغا قارشى تەدبىر قوللانماي، ئەكسىچە رەقىبى قىرغىز ئورازغا ئوت ئاچقان. ئوراز تاغدا پەيدا بولۇپ قالغان «تۆرتىنچى» لەرنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، ئوسمان ئەلىنى تاغدىن قوغلىغان. ئوسمان ئەلى تاغدىن چۈشۈپ، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ پاناھىغا سېغىنغان بولسىمۇ، ئۇ شەھەردە ئۆزىنى گېنېرال دەپ ئاتاپ غادىيىۋال غانلىقتىن، مەھمۇت سىجاڭ «2 ـ تۆمۈر سىجاڭ پاجىئەسى» نىڭ تۇغۇلماسلىقى ئۈچۈن ئۇنى قولغا ئالدى. ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تاغقا قايتۇردى. ئوسماننى بىرقانچە يېقىنى بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بەردى. ئۇ شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە يوقالدى. ئورازبەگ گەرچە «تۆرتىنچى» لەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئوسمان ئۈستىدىن غەلىبە قازانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆتكەنكى «جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى» دە ھەربىي نازىر بولغانلىقى، تاغدا

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

توپىلاڭ چىقىرىپ خەلق تىنچلىقىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن، تاغدا جىمىقتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تالاش - تارتىش قىلىدىغان «توپىلاڭچى» لار ھەرىكىتىگە خاتىمە بېرىلدى.

8 ـ ۋەقە

ئاتۇشلۇق رىشىتەم تۇڭگانلارنىڭ «پارتىزانلار قوماندانى» بولغان بولسىمۇ، ماخۇسەندىن ئايرىلىپ مەھمۇت سىجاڭغا تەسلىم بولغانىدى. ئۇ قۇربان نىياز پولكىدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، تازىلاش دائىرىسىدىكى يامان ئادەملەر قاتارىدا قورالسىزلاندۇرۇلۇپ مۇددەتلىك قاماققا ئېلىندى. ئەسكەرلىرى يۇرتىغا قايتتى. رىشىتەم جازا مۇددىتىنى توشقۇزۇپ ئائىلىسىگە قايتقان بولسىمۇ، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن چاقىرىلىپ، ئېتىزلىقتا ئېتىپ تاشلاندى.

9 ـ ۋەقە

10 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى مەھمۇت سىجاڭ، قۇرۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى كۆك شىن جىجاڭلار ئىشتىراكىدا شەھەردە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش توغرىلىق بىر مەجلىس ئېچىلدى. يىغىن ئورنى ھېيتكاھ جامەسىنىڭ ئىچىدە ئىدى. جامەنىڭ رىشاتكا تېشىدىكى مەدرىسە دەپ ئاتالغان قىسمىغا رەئىس سەھنىسى ياسىلىپ، سۇن جۇڭشەننىڭ رەسىمى ئېسىلغانىدى. بۇ ئىشقا خەلق قاتتىق غەزەپلەندى. «ئىبادەت ئورنىغا رەسىم ئاسقانلىق مەسچىتكە بۇت تىكلىگەنلىك بولمامدۇ؟» دېيىشكەندى.

مۇھەممەت رېھىمباي (ئاخۇنبايوف) كۆپچىلىككە ۋاكالىتەن بۇ ئىشنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى رەھبەرلىككە يەتكۈزدى. بۇ، تىنچلىق، ئىتتىپاقلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش شۇئارى توۋلىنىۋاتقان پەيت بولغاچقا، بۇ پىكىر «قوزغىلاڭچىلىقنىڭ باشلىنىشى» دەپ قارىلىپ، ئاخۇنبايوف قاماققا ئېلىندى. بۇ كىشى مەلۇم مۇددەت ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قاماقخانىسىدا ياتقان بولسىمۇ، جىنايىتى بەدىلىگە شىتەي يامۇلى بىلەن دوتەي يامۇلىنى يېڭىچە ئۇسلۇبتا يېڭىدىن ياساپ بېرىشنى ھۆددە قىلىپ قاماقتىن چىقتى.

10 ـ ۋەقە

بۇ قېتىمقى تازىلاشتا ئۆزبېك سېتىۋالدىجانمۇ بار ئىدى. ئۇ ئەسلىدە تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنىدىكى ئۆزبېك پولكىنىڭ باشلىقى ئىدى. يېڭى شەھەر ئۇرۇشى جەريانىدا ۋەزىيەتنى يۇسۇپجان قۇربېشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، بانكا مۇدىرى، قەشقەر ھىلال ئەخمەر (قىزىل كىرېست) جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى قاتارلىق مەمۇرىي خىزمەتكە ئالمىشىۋالغانىدى. تۇڭگانلاردىن يېڭى شەھەرنى تالىشىش ئۇرۇشى كۈچەيگەن مەزگىلدە، چەتكە چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، پاسپورت ۋە يول خېتى بولمىغاچقا، چېگرىدىن قايتۇرۇۋېتىلگەن. تاشقورغانغا كەلگەندە تۇتۇلۇپ يېڭى شەھەرگە قاماپ قويۇلغان.

يېڭى شەھەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە خانئېرىق، يوپۇرغا پىدائىيلىرىنى تەشكىللەپ، كالتەك، چوماق كۆتۈرۈپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئۆزۈن شوتىلارنى ياساپ يېڭى شەھەر سېپىلىگە ھۇجۇم قىلغان مەشھۇر ئەيسا ھاجىممۇ قاماقتا بولۇپ، بۇ كىشى سېتىۋالدىجان بىلەن بىر كۈندە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

11 ـ ۋەقە: ئۆزبېك پولكىنىڭ يوقىتىلىشى

يۇسۇپجان قۇربېشى جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇڭگانلار ھەرىكىتى ئەۋج ئالغان مەزگىلدە، بۇ جايدا تۇرۇشقا ئىمكان تاپالماي، چەتكە كېتىش ئۈچۈن قوشۇنىنى ئېلىپ تاشقورغانغا كەتكەنىدى. لېكىن بۇلارنى تاشقورغاندا تەشكىللەنگەن زەمىر مۇھەممەت باشچىلىقىدىكى تاجىك ئەسكەرلەر چېگرىدىن ئۆتكۈزمىدى. يۇسۇپجان ھەرقانچە تىرىشقان بولسىمۇ، پەقەت ئامال بولمىدى. شۇڭلاشقا خېلى بىر مەزگىلگىچە تاشقورغاندا تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. تۇڭگانلار كېتىپ قەشقەردە يېڭى ھۆكۈمەت يىلتىز تارتقاندىن كېيىن، يۇسۇپجان قۇر بېشىنىڭ بېشى قاتتى. ئۇ ئەمدى باش ئېگىپ قەشقەرگە قايتىشنى خالىمايتتى. ئاخىرى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ۋە ئابدۇراخمان قۇر بېشى، ئارىپجان قۇربېشىلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاشقورغاندىن قايتتى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن مەلۇم ساندىكى ئادەملەر يېڭىسارىدا تۇرۇشلۇق 1 ـ پولك تەركىبىگە قوشۇلدى.

قالغانلىرى مارالبېشىدا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىندى. يۇسۇپجان ئۆردەكلىك دېگەن جايغا كەلگەندە، مارالبېشىغا بېرىشتىن يالتايدى. ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ توغرا كېسىپلا سېرىق بۇيىغا كەتتى. قالغان قۇربېشىلار مارالبېشىغا كەلگەندە، ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق رۇس پولكىنىڭ باشلىقى چېرنىيوف ئۇلارنى ياخشى قارشى ئېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. يۇسۇپجاننىڭ ئايرىلىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان چېرنىيوف دەرھال ماشىنا بىلەن ئەسكەر ئەۋەتىپ قوغلىدى. رۇس ئەسكەرلىرى يۇسۇپجاننى سېرىق بۇيىدا ئارام ئېلىۋاتقان جايىدىن تاپتى. يۇسۇپجان 10 ـ 12 ياشلار چامىسىدىكى ئوغلىنى ئاتقا مىنگەشتۇردى-دە، 2 ئادىمى بىلەن تاپانچىسىدىن ئوق ئۈزگەن پېتى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى. قايناۋاتقان قازانلار قاينىغان پېتى قېپ قالدى. ئادەملىرى تەسلىم بولۇپ قورالسىزلاندۇرۇلدى. يۇسۇپجان قۇربېشىنىڭ روس پولكىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەسكەرلىرىمۇ بىر مەزگىلدىن كېيىن قورالسىزلاندۇرۇلۇپ، سەركەردىلىرى كېچىدە جىمىقتۇرۇلدى، «كېرەكسىز» دەپ قارالغانلىرى ئازاد قىلىندى.

يۇسۇپجان قۇربېشى قورشاۋدىن سالامەت چىقىپ جاڭگال بويلاپ مەكىتكە كەلدى. ئۇ يەردە دوستى ئۆزبېك ئىشاننىڭ ھىمايىسىدە چوڭقۇرچاق دېگەن جايدا قۇم ئارىسىدا جان ساقلاپ، 3 يىلدىن كېيىن، ساندۇقتىكى تىللالىرى بېشىغا چىقىپ، ئۆز ئادەملىرى قولىدا ئۆلدى.

12 ـ ۋەقە: يېڭى شەھەردە قوزغىلاڭ

گېنېرال لوبىننىڭ قوشۇنىدىكى مەلۇم بىر پولكتا تۇڭگانلار كۆپرەك بولۇپ، بۇلار ماجۇڭيىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتكەن ئەسكەرلەر ئىدى. بۇلار يىلنىڭ ئاخىرى ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇشتۇمتۇت يۈز بەرگەن بۇ ئىش لوبىننى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. تۇڭگانلار لوبىننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن كېچىچە ئېتىشىپ تاڭ كېلەلمەي، تاڭ ئېتىشى بىلەن شەھەردىن چېكىنىپ يېڭىسار تەرەپكە قاچتى. لوبىن قوغلىماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەرلىرى ھالسىزلىنىپ كەتكەچكە، مەھمۇت سىجاڭدىن ياردەم تىلىدى. مەھمۇت سىجاڭ 2 ـ پولكتىن ئابدۇشۇكۇر لىيەنجاڭنى 86 نەپەر ئەسكەر بىلەن قوغلاشقا ئەۋەتتى. ئالدى تەرەپتىن سەمەت ھاجىنىڭ 1 ـ پولكى توستى. ئىسيانچىلار ئوتتۇرىدا قېلىپ يېڭىشەھەر بىلەن يېڭىسار ئارىلىقىدىكى ئات باقىدىغان مەيدانغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار بۇ يەردە بىر ئايدەك قاپسىلىپ يېتىپ، ئاخىرى خوتەنگە يول بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا يول بېرىلدى ھەم يېڭىساردىن ئۆتكەندە قورشاۋغا ئېلىنىپ قورالسىزلاندۇرۇلدى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

(بېشى 51 ـ بەتتە)

ۋاڭنىڭ ئوغلى ئورانزىپ ئىلى تەۋەسىگە گۇڭ بولۇپ ئولتۇرغاندا، ئۆزىنىڭ 5 ئايالى نامىغا ھەشەمەتلىك قىلىپ 5 باغ سالدۇرغان. بىز ئولتۇرغان باغ ـ گۈلشەنخان نامىدا ‹گۈلشەنباغ›، ھەرەم بۇۋى نامىدا ‹ھەرەمباغ›، مارجان بۇۋى نامىدا ‹مارجانباغ›، ئۈنچە بۇۋى نامىدا ‹ئۈنچەباغ›، روشەن بۇۋى نامىدا ‹روشەنباغ› دېگەن ناملاردا ئاتالغان.

بىز يۇقىرىقى پاكىتلاردىن پاشا غوجام ۋە ئۇنىڭ ئىلى تارىخى، ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ماتېرىياللىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگەندە مەلۇم مەنبەلەرگە ئىگە بولىمىز، خۇسۇسەن باياز بىز ئۈچۈن قىممەتلىك. بايازدا ئۇيغۇر، ئۆزبېك كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بىزنى قېرىنداش خەلقلەر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئالاقىلىرىنى ئۆگىنىشتە مەلۇماتقا ئىگە قىلىدۇ.

بىز خەلق ئىچىدىكى خەتتاتلارنىڭ قول يازمىلىرىغا، خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ قوشاقلىرىغا، خەلق نەققاشلىرىنىڭ نەققاشلىرىغا، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ مۇزىكا ۋە ناخشىلىرىغا، خەلق چالغۇچىلىرىنىڭ ساز، ئەسۋابلىرىغا نەزەر سېلىشىمىز كېرەك. ئۇلار بىلەن بىز مەدەنىي ۋە ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ تارىخىنى تىكلەشتە مەلۇم مەنبەلەرگە ئىگە بولىمىز».

تەھرىرلىگۈچى: جەمىلە ئابلا

www.uyghurkitap.com

بىز باسقان ئىزلار

توختى سابىر

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

بېتون چېقىش ۋەزىپىسىنى بەلگىلەنگەن قاراردا ئورۇنداپ بولدۇق. بۇ ئىش بىز زاۋۇتقا كەلگەندىن كېيىنكى بىر قېتىملىق ئەڭ ئېغىر، ئەڭ جاپالىق ئەمگەك بولۇپ قالغانىدى، چۈنكى ئۇ بېتوننىڭ چوڭلىرىنى قوش مۇشتەك، كىچىكلىرىنى تۇخۇمدەكلا پارچىلىغىلى بولغىنى ئۈچۈن، بارلىق كۈچىمىزنى ۋە پەمىمىزنى ئىشقا سالغانىدۇق، ئىش ئېغىر كەلگەنچە ھەم پۇشايمان قىلىپ ھەم ئىنژېنېرنى تىللاپ:

— «بىر ئوبدان قويۇلۇپ، قېتىپ بولغان بېتوننى چاقتۇرۇپ نېمە قىلىدۇ، بۇ «توكا» ؟ بىزنى بىكار تۇرۇپ قالدى دەمدىكىنا؟— دەپ كۆپ قېتىم غۇدىراشقاندۇق. كېيىن ئىش بېشىدىن بىلسەك ئۇنىڭ قۇم تەركىبى ئۆلچەمدىن بىر قانچە پىرسەنتلا ئېشىپ كەتكەنىكەن.

بۇ يىللاردا بىزنىڭ ئەمگىكىمىز ھەقىقەتەن ئېغىر ھەم جاپالىق ئىدى. تاماق، ياتاق توغرىسىدا ياخشى، يامان دەپ ئارتۇقچە گەپ قىلمايتتۇق. لېكىن بىزگە كىيىم - كېچەك، ئاياغ توشمايتتى. چۈنكى، بىز تۈز يولدا ئاز ماڭاتتۇق، ئادەم ئاياغ باسمايدىغان تاغ، ئېدىر، ئويمان، شېغىللىقلاردا كۆپ يۈرەتتۇق. ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرى ئۈچۈن ھەر پەسىلدە بىردىن لاتا خەي بېرەتتى. ئۇنىڭ تېشى قارا سىيامبۇ، چەمى ئاپتوموبىلنىڭ كونا بالونىدىن شىلىپ چىقىرىلغان رېزىنكە ئىدى. 3 ئايلىق دەپ بەرگەن بۇ لاتا خەيلەرنى يېرىم ئايمۇ كەيگىلى بولمايتتى. چەمى مۇزدەك تۈرغىنى بىلەن ئۈچى ئاللا قاچان تېشىلىپ چوڭ بارمىقىمىز خۇددى پاتمۇچۇقتەك ماراپ تېشىغا چىقىۋالاتتى. يەنە بىر قانچە كۈنگە قالماي بۇ تۆشۈك تېخىمۇ يوغىناپ كېتەتتى. قىزىقى شۇكى، بۇ لاتا خەيلەر كەيگەندە تۈز تۈرغىنى بىلەن، سېلىپ قويغان ھامان «ئەسلىگە يېنىپ» چەمى بالوننىڭ قايسى شەكلىدىن قىيىۋېلىنغان بولسا، شۇ شەكىلگە كېلىپ ئوڭدا ياكى يېرىم ئوڭدا بولۇۋالاتتى. بىز يەنە بىر قېتىم خەي تارقاتقىچە ھازىرقى ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيى ئەتراپىدىكى سايلىقتىن گوداڭلارغا تاشلىۋەتكەن ئەخلەتلەر ئارىسىدىن ئۆز خەيلىرىمىزدىن تۈزۈكرەكلىرىنى تېرىپ كىيىۋالاتتۇق. تېرىلگەن خەيلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۈستى، ئۈچى ساق بولسىمۇ، تاپىنى تۆشۈك بولاتتى ياكى چوڭ كېلىپ قالاتتى. بىز تاپاننىڭ ئۈستىگە كونا خۇرۇم ياكى بىشۇ پارچىلىرىنى قويۇپ، چوڭ كېلىپ قالغانلىرىنىڭ بوغىزىنى بوغۇۋالاتتۇق.

زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىش ئالدىدا كۈندۈزى ئادەتتىكىدەك ئەمگەك قىلىپ، ئاخشاملىرى سېخلارغا ئىستانوك يۆتكىدۇق. ئۇ چاغلاردا ھازىرقىدەك ئىلغار يۆتكەش، كۆتۈرۈش، ئىتتىرىش ماشىنىلىرى، چوڭ كرانلار يوق ئىدى. سېخلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاسما كران، تىلپىرلەرمۇ پەقەت بىر تونىلىق، يېرىم تونىلىق بولۇپ، بۇ ئىشقا ئىشلەتكىلى بولمايتتى. شۇڭا نەچچە توننا كېلىدىغان ئىستانوكلارنى ئادەم كۈچى بىلەن سۆرەپ ئەكىرەتتۇق. بۇ ئىشمۇ ناھايىتى جاپالىق ئىدى. بىر ئاخشامدا ئەپلىشىپ قالسا، ئىككى ئىستانوك، بولمىسا ئاران بىر ئىستانوكنى يۆتكىيەلەيتتۇق. بۇ ئەمگىكىمىز ئۈچۈن كەچتە بىر ۋاق بىر قانچە تال گۆشى بار «گۆشلۈك قورۇما» بىلەن بىردىن ئاق

ئۇن ھورنىنى بېرىلەتتى. ئەتىسى بىز ئۆز ۋاقتىدا ئەمگەككە چىقىپ كېتەتتۇق.

شۇ يىلى قىشتا يېشى چوڭراق، ئۇستىخانلىق باللاردىن بىر تۇركۇمنى ھەربىي رايون ترانسپورت بۆلۈمىگە قاراشلىق مۇستەقىل باتالىيون خەۋەرلىشىش لىيەنى بىلەن ئاپتوموبىل 4 ـ پولكىغا شوپۇرلۇققا يۆتكەپ كەتتى. قاتناش نازارىتىنىڭ ھازىرقى مۇئاۋىن نازىرى يولداش جۇمە ساۋۇت شۇ قاتاردىكىلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇ يولداشلارنىڭ كۆپ قىسمى كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، كوئېنلون مېھمانخانىسى قاتارلىق جايلاردا ئاپتونوم رايوننىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىگە شوپۇر بولدى. كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا يەنە بىر تۇركۇمنى «1 ـ ئىيۇل» توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، «1 ـ ئاۋغۇست» پولات زاۋۇتىغا يۆتكەپ بەردى. شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» ئاپتورېمونت زاۋۇتىدا 340 نەڭ بالا قالدۇق. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن زاۋۇتتا يەنە بىر قېتىم «ئىشچى بولمايمىز، شوپۇر بولىمىز» دېگەن شوپۇرلۇق شامىلى چىقىپ، خېلى جەڭگە ـ جېدەلدىن كېيىن ئاران بېسىقتى.

دۇنياغا يېڭىچە كۆز ئېچىش

مېنىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشىم ئۆز يۇرتۇمدا بولغان بىلەن، يېڭىچە دۇنياغا كۆز ئېچىشىم — دۇنيانى تونۇش، چۈشىنىش، ئۆزگەرتىشكە باشلىشىم مۇشۇ زاۋۇتتا باشلانغانىدى. شۇڭا مەن بۇ زاۋۇتنى ئىككىنچى ئائىلەم، چېنىقتۇرغان مەشىق مەيدانىم، ئۆسۈپ يېتىلدۈرگەن بۆشۈكۈم، داغدام يولۇمنى يورۇتۇپ بەرگەن ماكانىم دەيمەن. مېنىڭ يېڭى ھايات مۇساپەم مۇشۇ يەردىن باشلانغانىدى.

بىز يېڭى كەلگەندە، ئاددىي ئەمگەكتىن باشقا كۆپ نەرسىنى بىلمەيتتۇق. ھەممە نەرسە بىزگە سىرلىق، چۈشىنىكسىز ۋە يېڭىچە تۇيۇلاتتى. ماشىنا دېگەن نېمە؟، ستانوك دېگەن نېمە؟. زاۋۇت دېگەن نېمە؟، كارخانا دېگەن نېمە؟، ئىشچى دېگەن نېمە؟ ئىشچىلار سىنىپى دېگەن نېمە؟، ۋەھاكازالارنىڭ ھېچقايسىسىنى چۈشەنمەيتتۇق ياكى يۈزەكىلا چۈشىنەتتۇق.

زاۋۇت 1952 ـ يىل 1 ـ ئۆكتەبىر كۈنى ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئومۇميۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن ۋاقتى 1953 ـ يىلى ئىدى. يولداش چىڭ شى يۈقىرىدىن 1 ـ قېتىم بەلگىلەنگەن مۇۋەققەت زاۋۇت دىرېكتورى بولدى. رەھبەرلىك يولداش لى پەنلىننى زاۋۇت دىرېكتورى، قوشۇمچە پارتكوم سېكرېتارى، يولداش ۋاڭ گوشىننى پارتكومنىڭ مۇئاۋىن سېكرېتارى (دائىملىق)، يولداش چى جىۋۇنى مۇئاۋىن باش ئىنژېنېر قىلىپ بەلگىلىدى (باش ئىنژېنېرلىقنى بىر مەزگىل سوۋېت ئىتتىپاقلىق لىشىنسكىي ئۆتىگەنىدى). زاۋۇت شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭنىڭ قاتناش ـ ترانسپورتىنى راۋاجلاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشتىكى مۇقەددەس بۇرچىنى ئورۇنداشقا باشلىدى. بىز ئەمگەكتە چېنىقىشتىن، تېخنىكا ئۆگىنىش مۇساپىمىزنى باشلىۋەتتۇق.

زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا ئومۇميۈزلۈك كىرىشىش ئالدىدا بىزنى سېخلارغا تەقسىم قىلىۋەتتى.

باشلىقىمىز سېخلار بويىچە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، خۇسۇسىيەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئوينايدىغان رولىنى كونكرېت قىلىپ تونۇشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بىز ھېچ نەرسىنى چۈشىنەلمەي، ئاغزىمىزنى ئېچىپ ھاڭ بېقىپ ئولتۇردۇق.

ئەھۋال چۈشەندۈرۈش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بىزنى سېخلارغا تەقسىم قىلىش ئىسىملىكى ئېلان قىلىندى. سېخلارغا كىرگەندىن كېيىن سېخ مۇدىرلىرى ياكى مۇئاۋىن سېخ مۇدىرلىرى بىزنى ئوچاستىكا ۋە گۇرۇپپىلارغا تەقسىم قىلدى. ھەربىرىمىزنى بىردىن ئۇستىغا تۇتقۇزدى. زاۋۇتتا قالغان 340 تىن ئارتۇق شاگىرت 10 نەچچە سېختىكى 30 نەچچە ئۇستىنىڭ 180 دىن ئارتۇق گۇرۇپپىسىدىكى 340 ئۇستىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلدۇق. بىز ئەمدى يېڭىدىن يەنە بىر قەدەم تاشلىغانىدۇق.

بىز ئۇ چاغدا تېخى كۆپ نەرسىلەرنى چۈشەنمىسەكمۇ، لېكىن ئۆزىمىزچە قايسى سېخ مۇھىم، قايسى ئىشنىڭ تۇرى ياخشى، قايسى ئىشنىڭ تېخنىكىسى يۇقىرى، ئۆگىنىدىغان ھۈنىرى كۆپ،

www.uyghurkitap.com

جاپاسى ئاز؛ قايسى سىخ، قايسى ئىش تۇرنىڭ تېخنىكىسى ئاددىي، ئۆگەنگىدەك ھۈنىرى يوق، ئىشى ئېغىر، جاپاسى كۆپ، مەينەت - پاسكىنا، دېگەنلەرنى بىر تەرەپلىمە بىلىۋالغاندۇق.

باشلىقىمىز ئىچىمىزدىكىنى بىلگەندەك قۇيمىچىلىق بىلەن تۆمۈرچىلىكنى شۇنچە مۇھىم ئورۇنغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت تەقسىماتقا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورنى بىلەن ھېسابلاشماي، مۇشۇ 2 سېخقا بارمايمىز دېگەنلەر كۆپ بولدى. باشقا سېخلارغا تەقسىم قىلىنغانلاردىن ئۆز كۆڭۈل ئارزۇسىغا يەتكەنلەر خۇشال بولدى، ئۇنداق بولمىغانلار تەقسىماتقا بويسۇنماي تولغۇشۇپ تۇرۇۋالدى. دېمى ئىچىگە چۈشۈپ بىر قانچە كۈنگىچە بېشىنى كۆتۈرمىدى، ياخشى ئىش تۈرى بار سېخقا تەقسىم قىلىندىم دېگەنلەرمۇ، سېخ ئىچىدىكى ئىش تۈرى ئۆز كۆڭلىدىكىدەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ياخشى ئۆگەنگىلى ئۇنىماي، ئىش ۋاقتىدا ھەرتەرەپكە كېتىپ قالىدىغان ئەھۋاللار بىر مەزگىل داۋام قىلدى. . .

لېكىن كېيىنكى ئەمەلىيەت بىزنى تەربىيىلىگەندى. چۈنكى بىر يىلغا توشا - توشماي قۇيمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك سېخلىرىغا شاگىرت بولۇپ كىرگەنلەرنىڭ شاگىرتلىق مۇددىتى توشۇپ، دەرىجىسى بەلگىلىنىپ ئىش ھەققى 1، 2 دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇستىلارنىڭ ئەڭ پىشقان سەرخىللىرى، ئاتاغلىق ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى، ئىلغار خىزمەتچى، ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار گۇرۇپپىلار، ئىلغار ئوچاستىكىلار مۇشۇ 2 سېختىن ئەڭ كۆپ چىققانىدى.

شۇنى سەمىگىلەرگە سېلىپ قويااي، كىتابخانلار، شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» تراكتور زاۋۇتىنىڭ پولات قۇيما، پولات سوقما، چۆيۈن قۇيما زاپچاسلىرى زاۋۇت قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت مىقياسىدا ئەنئەنىۋى داڭدار مەھسۇلاتلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. ئۇ رېمونت قىلغان ئاپتوموبىللارنىڭ سۈپىتىنىڭ ئىزچىل ياخشى بولۇشى، كېيىن تراكتور زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ياخشى سۈپەتكە ئىگە بولۇپ مەملىكەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك كارخانا بولۇپ باھالىنىشى، چوڭ جەھەتتىن ئالغاندا ئۇنىڭ سوقما زاپچاسلار بىلەن قۇيما زاپچاسلارنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك بولۇش، ئەلا بولۇش لاياقىتىنى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلاپ كەلگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىز دەسلەپكى يىللاردا زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى جەريانىدا كۆپ جاپا تارتتۇق، قان - تەرىمىز ئاقتى، دەپتىكەنمىز، ئەمەلىيەتتە، ئەڭ جاپالىق كۈنلەر بىزنى سېخلارغا تەقسىم قىلىپ، تېخنىكا ئۆگىنىشكە كىرىشكەندىن كېيىن باشلاندى. بۇ چاغدا بىز بېمەك - ئىچمەك، ياتاق، تۇرالغۇ دېگەنلەرنىڭ ياخشى، يامانلىقىدىن ئېغىز ئاچمايتتۇق. قورسىقىمىز تويسا، ياتىدىغانغا بىر كىشىلىك ئورۇن بولسىلا، باشقىسى بىلەن كارىمىز يوق ئىدى، چۈنكى بىز پۈتۈن ئەس - يادىمىز بىلەن قانداق قىلىپ تېزراق بىر نەرسە ئۆگىنىۋالارمەن دېگەندىن باشقىنى ئويلىمايتتۇق.

. شۇ چاغدا ئالدىمىزنى «ئىككى چوڭ تاغ» توساپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىرى مەدەنىيەت سەۋىيىمىزنىڭ تۆۋەنلىكى ئىدى. ئارىمىزدا 20% شاگىرت ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ئىدى. يەنە بىر توسالغۇ خەنزۇچىدىن بىر خەت، بىر ئېغىز گەپمۇ بىلمەيتتۇق. بۇ بىزدىكى تېخىمۇ چوڭ قىيىنچىلىق ئىدى. ئۇستىلىرىمىزنىڭ ھەممىسى خەنزۇ يولداشلار ئىدى. ئۇلارمۇ بىرەر ئېغىز ئۇيغۇرچە بىلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن مەيلى سىياسىي ئۆگىنىش ياكى تېخنىكا ئۆگىنىش بولسۇن، ئاسانلىقچە بىر نەرسە ھەزىم قىلالمايتتۇق. شۇڭا ئالغا بېسىشىمىز بەكمۇ ئاستا بولدى. بۇنداق چاغلاردا گەرچە ياشلىقىمىزغا ئېلىپ بىردەم قىزىپ، بىردەم سوۋۇپ تۇرساقمۇ، ئاخىرى يەنە يول تاپالمىدۇق. ئۇستىلىرىمىز نەچچە قېتىملاپ سۆزلەپ، ئىما - ئىشارەت ئارقىلىق چۈشەندۈرسىمۇ، يەنىلا ھەزىم قىلالمايتتۇق. بەزىدە ھەتتا ئۆگىنىۋاتقان نەرسىنىڭ شەكلىنى سىزىپ ياكى يېنىغا ئاپىرىپ، چۈۋۈپ، قۇراشتۇرۇپ ئەمەلىي

كۆرسەتسىمۇ، چۈشىنەلمەيدىغان كۆزلىرىمىزنى پاقىرىتىپ، ئۈستىلىرىمىزغا قارىشىپ قالساق، ئۇلارمۇ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ بىزگە قاراپ تۇرۇپ كېتەتتى. بىز گاس - گاچىلاردەك ئىما - ئىشارەت ئارقىلىق تېخنىكا ئۆگىنىشنى خېلىغىچە داۋاملاشتۇردۇق.

بىزنىڭ تەرجىمانلىرىمىز

تەشكىلنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ۋە ھەر تەرەپلىمە شارائىت ھازىرلاپ بېرىشى بىلەن تېخنىكا ئۆگىنىشىمىز كۆڭۈلدىكىدەك بولسىمۇ، تىل ئۇقۇشماسلىق چوڭ توسالغۇ بولۇپ ئالدىمىزنى توسۇپ تۇراتتى. سىياسىي - ئىدىيە جەھەتتىن خاتىرجەملىكىمىزمۇ بىر مەسىلە ئىدى، ئەلۋەتتە.

زاۋۇت گەرچە بىر سېخقا بىردىن تەرجىمان بەلگىلەپ بەرگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئىشلاردا ۋە ئۇستا - شاگىرتلارنىڭ ئىدىيە ئالماشتۇرۇش سۆھبىتى، سېخ، ئۇچاستكا، گۇرۇپپا مۇزاكىرىسى بولغاندا تىل ئالماشتۇرۇشتىلا ئەسقاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تەرجىمانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئېغىز تەرجىمانلىرى بولۇپ، خەنزۇچە خەت بىلمەيتتى. بەزىلىرى يېڭىلا ئۇيغۇرچە ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى پۈتتۈرگەن خەنزۇ يولداشلار بولۇپ، ئۇيغۇرچىنى ئېنىق چۈشەندۈرەلمەيتتى. تەلەپپۇز قىلىشتا بوغۇملارنى ئاسانلا ئالماشتۇرۇپ قويۇپ، كۈلكىلىك گەپلەرنى، ھەتتا ئەڭ سەت گەپلەرنى قىلىپ سالاتتى. ھەممىسىنىڭ ئورتاق ئاجىزلىقى تېخنىكا ساۋادى يوق ئىدى. بۇ جەھەتتە تېخى بىزگىمۇ يەتمەيدىغان تەرەپلىرى بار ئىدى. شۇڭا مۇئەللىمنىڭ سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ بىزگە ھېچقانداق پايدىسى يوق ئىدى. مۇئەللىمنىڭ، باشلىقلارنىڭ بىزگە دېگەنلىرىنى تەرجىمانلىرىمىز قانچىلىك بىلسە بىزمۇ شۇنچىلىك مەنپەئەتكە ئىگە بولاتتۇق. بىزگە تېگىشلىكى پەقەت تەرجىماننىڭ سەۋىيىسى بويىچە يېتىپ كەلگىنى ئىدى.

زاۋۇت بىزنىڭ ئەمەلىي ئىشلەش ئارقىلىقلا يۈكسىلەلمەيدىغانلىقىمىزنى كۆزدە تۇتۇپ، سېخلار بويىچە كەچ كۇرسلارنى ئاچتى. ھەر ھەپتىدە 1 ئاخشام سىياسىي ئۆگىنىش قىلىش، 1 ئاخشام پارتىيە، ئىتتىپاق تۇرمۇشى پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشتىن تاشقىرى، قالغان 4 ئاخشامنى تېخنىكا ئۆگىنىش، خەنزۇچە ئۆگىنىشكە ئاجراتتى. بۇنى ئادەتتىكى چاقىرىق ياكى شەكىل قىلىپ قويمىدى، بەلكى پرىنسىپقا كۆتۈرۈپ، قاتتىق تۈزۈم قىلىپ بېكىتىپ، كونكرېت تەدبىرلەرنى بەلگىلەپ، مۇددەتلىك تەكشۈرۈپ تۇردى.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئۆز ۋاقتىدا پۈتۈن ئاپتونوم رايون مىقياسىدا خەنزۇلار ئۇيغۇرچە ئۆگىنىش، ئۇيغۇرلار خەنزۇچە ئۆگىنىش چاقىرىقىنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، مەيلى ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشتە بولسۇن ياكى ئۆز ئارا بىلىم ئالماشتۇرۇشتا بولسۇن رولى ناھايىتى چوڭ بولغانىدى.

بىزنىڭ خەنزۇچە ئۆگىنىشىمىز ئارىلاشما سىنىپلار بويىچە ئېلىپ بېرىلسىمۇ، تېخنىكا ئۆگىنىشىمىز چوڭ كەسىپلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى. لېكىن مۇقىم دەرسخانىمىز يوق ئىدى. قايسى سېخ، قايسى ئىشخانىنىڭ ئازراقلا بوش يېرى بولسا، شۇ يەرگە يىغىلىپ ئۆگىنىش قىلاتتۇق. بۇ ھەقتە زاۋۇت ئۇقتۇرۇش چۈشۈرگەنىدى. ئۆگىنىش ۋاقتى توشقاندا ھەتتا سېخ ياچېيكا شۇجىلىرى، سېخ مۇدىرلىرىمۇ ئىشخانىلىرىنى بوشىتىپ بېرەتتى. لېكىن ئورنىمىز مۇقىم بولمايتتى. بۇ ھەپتە ئۇ يەردە ئوقۇساق، يەنە بىر ھەپتە باشقا جايدىن بوش ئورۇن تېپىپ ئوقۇيتتۇق.

زاۋۇتتا 10 نەچچە تەرجىمان بولسىمۇ، ئۇلار تېخنىكا ئۆگىنىش ئېھتىياجىمىزدىن چىقالمىدى. شۇڭا زاۋۇت جىددىي تەدبىر كۆرۈپ، جەمئىيەتتىن مەلۇم تېخنىكا، كەسپىي سەۋىيىسى بار تەرجىمانلارنى 1 ئاخشامدا 2 سائەت دەرس ئۆتۈشكە 5 يۈەندىن ھەق بېرىپ تەكلىپ قىلدى. ئۇلارنى مۇشۇ 4 ئاخشامدا كۈندە ماشىنا بىلەن ئېلىپ كېلىپ، دەرستىن چۈشكەندىن كېيىن يەنە ماشىنا بىلەن ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ قوياتتى.

زاۋۇت قارىمىقىدا «ئاتاقلىق قىراق» تەرجىماندىن 2 سى بار ئىدى. بىرىنى ئەلى پەيىي، يەنە بىرىنى ئەخەت تۇڭچى دەيتتۇق. ئەلى پەيىي؛ 10 ئېغىز

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

خەنزۇچە سۆزنىڭ يېرىمىنى خەنزۇچە تەلەپپۇزدا سۆزلىسە، قالغىنىنى خەنزۇ گىراماتىكىسىغا سېلىپ، ئىگە بىلەن خەۋەرنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ ئۇيغۇرچە بىرنېمىلەرنى دەيتتى. ئەگەر ئۇيغۇرچە ئاتالغۇنىڭ دەل ئۆزىنى تاپالمىسا، شۇنىڭغا يېقىن سۆز - جۈملىلەرنى ئىشلىتىپ، ئىما - ئىشارەتلەر بىلەن چۈشەندۈرەتتى. لېكىن ئۇ چۈشەندۈرگەنچە بىز تېخىمۇ گاڭگىراپ، ئاسانلىقچە چۈشىنەلمەي كېتەتتۇق. ئۇ بولسا ئۆزىچە چالا قويمىدىم، دېگەندەك قىلىپ، يوق ساقىلىنى سىلاپ (ئۇ كوسا ئىدى) قويغاندىن كېيىن باشلىق ياكى مۇئەللىمگە: «تەرجىمە قىلىپ بولدۇم» دېگەندەك مەنىدە قاراپ قوياتتى.

ئەخەت تۆگچى ئۇنىڭ ئەكسىچە خەنزۇ باشلىقلار، مۇئەللىملەر 4 - 5 ئېغىز گەپ قىلسا، ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئۆزى بىلگەنچە گەپ قوشۇپ ئۇزارتىپ 10 - 20 ئېغىز سۆزگە ئايلاندۇراتتى، ھەتتا شۇ كۈندىكى دەرس ياكى دوكلاتقا مۇناسىۋەتسىز گەپلەرنىمۇ خىيالىغا كەلگەنچە قوشۇۋالاتتى، لېكىن بىز ئۇنى بىلمەيتتۇق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، خەنزۇچە گەپ بىلمەيتتۇق. ئىككىنچىدىن، ئۇ، ئەلى پەيىسگە قارىغاندا ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلەيتتى. شۇڭا چانمايتتى، لېكىن كۈچالىق، يەكەنلىك، ئۇرۇمچىلىك خەنزۇچە گەپ بىلىدىغان بىر قانچە بالا ئۇنى سېزىپ قالاتتى - دە:

— ئەخەت تۆگچى، بۇگۈن يەنە نۇرغۇن گەپلەرنى ئۆزى قوشۇۋالدى، ماۋۇ، ماۋۇ گەپلەرنى باشلىق دېمىگەنىدى، ئەخەت قوشۇۋالدى، - دەيتتى.

ئۇ ئادەتتە بىر قانچە ئېغىز گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەسىلەنسىكى، دەيدۇلەركىن، چۈشىنىشلىك بولدىمۇ؟ ئۇقتۇڭلارمۇ؟ دېگەنلەرنى تەكرار - تەكرار سورايتتى. بىز تاكى:

— چۈشەندۇق، چۈشىنىشلىك بولدى، - دەپ خۇددى قەسەم ئىچكەندەك ۋارقىراشقاندىن كېيىن، ئاندىن سوراشتىن توختايتتى.

ئۇنىڭ «چۈشەندىڭلارمۇ؟» دەپ مۇنچىۋالا قىلىپ كېتىشى بىزنى چۈشىنەلمەي قالدىمىكىن دەپ كۆيۈنگەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ تەرجىمە سەۋىيىسىنىڭ ئەلى پەيىسدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى كۆز - كۆز قىلىش ئىدى.

بەزى خەنزۇ باشلىقلار ئۆزىنىڭ سۆزىدىن ئەخەتنىڭ سۆزىنىڭ بىر قانچە ھەسسە ئۇزىراپ كەتكەنلىكىنى سېزىپمۇ قالاتتى. لېكىن كۈلۈپ قويۇپ گەپ قىلمايتتى. چۈنكى تەرجىمان ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆۋرۈك - دە، ئۇنىڭ چىشىغا تەگسە بولمايدۇ. لېكىن جاڭ جىداۋيۈەن بىر قېتىم ئۇنى سىلكىپ:

— نېمانچە ئۇزۇن گەپ بۇ، مەن بىر قانچە ئېغىز گەپ قىلسام، سەن شۇنچە كۆپ بىرنېمىلەرنى دەپ كەتتىڭغۇ، - دېگەندە، ئەخەت ئىزا تارتماستىن يالغان سۆزلەپ:

— ئۇيغۇرچە سۆز خەنزۇچە سۆزدىن 1 - 2 ھەسسە ئۇزۇن بولىدۇ، - دېگەندە، بىز مەسخىرە قىلىشىپ كۈلۈشۈپ كەتكەنىدۇق.

بىز بىر قانچە يىلنى مۇشۇنداق تەرجىمانلارنىڭ «تەربىيە» سىدە ئۆتكۈزدۇق. ئۆزىمىز خەنزۇچە بىلمىگەنلىكتىن، ئۇلار بىزگە تېخى تولىمۇ بولغانىدى.

مەن تۆۋەندە ئوقۇرمەنلەرگە شۇ چاغدىكى تېخنىكا ئۆگىنىش، دوكلات ئاڭلاشتىكى ئارىلىقتا تەرجىمانلىرىمىزنىڭ قانداق كۈلكىلىك سۆز - ئىبارىلەرنى ئىشلىتىپ ئادەمنى ساراڭ قىلىۋەتكىدەك ھالغا كەلتۈرۈپ قويغانلىق ئەھۋالىدىن بىر قانچىنى ھېكايە قىلىپ بېرەي:

بىر قېتىم خۇاڭ مۇئەللىم ماشىنا ماتورىدىن دەرس ئۆتتى. ئۇ، ئالدى بىلەن ماتورنىڭ سىخېمىسىنى دوسكىغا سىزدى. ئاندىن قولىدىكى چۈشەندۈرۈش تايىقى بىلەن ماتورنىڭ ئالدىنقى بۆلەك قىسمىنى چۈشەندۈرۈپ بولۇپ، قولىدىكى تاياقنى ئەلى پەيىسگە تۇتقۇزۇپ، ئىككى قولىنى ئالدىغا قوشتۇرۇپ، بىر قەدەم كەينىگە چېكىنىپ ئەلى پەيىسگە ئورۇن بوشۇتۇپ بەردى (بۇ ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىڭ، دېگەن ئىشارىتى ھەم تەرجىمانغا كۆرسەتكەن ھۆرمىتى ئىدى)، خۇاڭ مۇئەللىم، سىلىق - سىپايە ئادەم بولۇپ، ئەڭ كىچىك ئىشلاردىمۇ كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىشقا بولۇپمۇ تەرجىمانلارنىڭ

ھۆرمىتىنى قىلىشقا ئەھمىيەت بېرەتتى.

ئەلى پەيبى مۇئەللىمنىڭ ئورنىغا كېلىپ، چىرايىدا خىجىللىق ۋە بىئاراملىق ئالامەتلىرىنى ئىپادىلىگەچ، تامىقىنى بىر قانچە قېتىم قىرىپ قويغاندىن كېيىن:

— خۇاڭ مۇئەللىم دەيدىكىن: بىز ئالدى بىلەن «ئاسمان ماشىنىسى»نى كوككىنىڭ ئۈستىگە پىرقىرىتىپ ئەكىلىپ، دەسلىۋىسىدە ئۇنىڭ ئوڭ كۆزىنى ئاسىمىز، ئۇنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن، سول كۆزىنى ئاسىمىز، دەيدۇ، چۈشىنىشلىك بولدىمۇ؟ - دېدى.

بىز ھېچ نەرسىنى چۈشىنەلمەي ھاڭ - تاڭ بولۇپ جىمجىت ئولتۇرۇپ كەتتۇق. بىر دەملىك سۈكۈتتىن كېيىن ئۆز ئارا پىچىرلىشىشقا باشلىدۇق. بۇنى كۆرگەن ئەلى پەيبى باشقىدىن تامىقىنى قىرىپ، ئورۇق مەيدىسىنى كەرگىنىچە:

— گەپ قىلىشمايسىلەرغۇ، كۆتلەشلەر! مەن ئېنىق چۈشەندۈرگەن تۇرسام . . . - دېدى بىزنى پوزىتسىيە بىلدۈرۈشكە قىستاپ.

— ئەلى مۇئەللىم ئۇنى ماشىنىنىڭ كۆزى دېمەيمىز، چىرىغى دەيمىز، چىراغنى «ئاسمان ماشىنىسى»غا ئاسماي تۇرۇپمۇ قول بىلەن ئورناتقىلى بولىدۇ ئەمەسمۇ! يەنە بىر گەپ: ئۇنى «ئاسمان ماشىنىسى» دېمەيمىز، «تىلپىر» دەيمىز، - دېدى ماتور قوراشتۇرۇش ئوچاستكىسىدىكى شاگىرت ئىشچى مامۇت - رۇخسەتمۇ؟ - دەپ قول كۆتۈرۈپ قويۇپلا گېپىنى باشلاپ.

— ھەي كۆتلەش! ئۇ گەپمۇ ئورۇسچە گەپكەنغۇ؟ ئۇنىڭغا تىلىم كەلمىسە مەن قانداق قىلاي؟، خەنزۇچە «تيەن» دېگەن ئاسمان، «جى» دېگەن ماشىنا ياكى كوككا دېگەن بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇ ئاسمان ماشىنىسى بولماي نېمە بولاتتى؟ - دېدى ئۇ تېرىكىپ. خۇاڭ مۇئەللىم ئارىلىقتا بولغان گەپلەرنى ئۇقالماي بىردە بىزگە، بىردە ئەلى پەيبىگە قارايتتى.

ئەلى پەيبى مامۇتنىڭ پىكرىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى. خۇاڭ مۇئەللىم ھەيرانلىق ئىلكىدە، ماتور سخېمىسىنى قايتىدىن چۈشەندۈردى. بۇ قېتىم ئۇ خەنزۇچە خەتنىمۇ دوسكىغا يازغانىدى.

ئەلى پەيبى خۇاڭ مۇئەللىمگە قايتا - قايتا باش لىڭشىتىپ، ئەمدى چۈشەندىم، دېگەننى ئىپادىلىگەندىن كېيىن بىزگە يۈزلىنىپ:

— خۇاڭ مۇئەللىم دەيدىكىن: مەن گۇاڭدۇڭلۇق بولغىنىم ئۈچۈن تەرجىمان يولداش «يىن جىڭ (ماتور)» دېگەن سۆزۈمنى «يەن جىڭ (كۆز)» دەپ چۈشىنىپ قاپتۇ، دەيدۇ (ئۇ چاغلاردا ماتورنى خەنزۇچە ھازىرقىدەك فادۇڭجى دېمەي، «يىن جىڭ»، دەيتتى)، سەن كۆتلەشلەر بىلمەيسىلەر، گۇاڭدۇڭلۇقنىڭ گېپىنى باشقا يەرلىك خەنزۇلارمۇ ئاسان چۈشەنمەيدۇ، خېلى مەن - مەن دېگەن پەيبىلەرمۇ تەرجىمە قىلالمايدۇ. مەن قانداقلا قىلسام، خېلى يېقىن ئاپىرىپتىمەنغۇ؟ سەن كۆتلەشلەر بىلىپ تۇرۇپ مېنى كولدۇرلاتقىچە مەن يېقىن ئاپپارغاندىن كېيىن ئىچىڭىدە بىلىشۋالساڭ بولمامدۇ؟ - دېدى مەغرۇر قىياپەت بىلەن غادىيىپ تۇرۇپ، - بۇ ئۇنىڭ قىلغان تەرجىمىسىنىڭ مەزمۇنىغا خېلى يېقىن بارغانلىقى، گۇاڭدۇڭلۇقنىڭ تىلىنى شۇنچىلىك بولسىمۇ تەرجىمە قىلغانلىقىغا كۆرسەتكەن تەمەنناسى ئىدى.

مۇشۇنداق تەرجىمانلاردىن مۇشۇنداق دەرسلەرنى ئاڭلاپ يۈرگەن كۈنلەردە ماشىنا ھەيدەش، رېمونت قىلىش قوللانمىسىنى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە 2 خىل يېزىقتا بېسىپ تارقىتىدىكەن، ئەلى پەيبى بىلەن ئەخەت تۆگچى تەرجىمە قىلىپ چىقىپتۇ، دېگەن خەۋەر تارالدى. بىز ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ كەتتۇق.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا راستىن «ماشىنا ھەيدەش، رېمونت قىلىش قوللانمىسى» دېگەن 40 نەچچە بەتلىك كىتابچىنى ھەر بىرىمىزگە بىردىن تارقىتىپ بەردى، ئۇ كىتابچە ھازىرمۇ مەندە بىر نۇسخا بار. بىز كۆرۈپ كۆزىمىزگە ئىشەنمەيلا قالدۇق، قىزغىنلىقىمىز بىردىنلا سوۋغا چىلاشتى، چۈنكى كىتابچىدىن ھېچ نەرسىنى چۈشەنگىلى بولمايتتى.

كىتابچە مۇنداق تەرجىمە قىلىنغانىدى: ھەر - بىر بەتنىڭ يۇقىرىسىدىن تۆۋىنىگە قارىتىپ دەل ئوتتۇرىسىدىن سىزىقچە تارتىلىپ، سول تەرىپىگە

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

خەنزۇچە خەت بىلەن دەرس تېكىستى يېزىلغان، ئۇنىڭ نەرىپكە خەنزۇچە خەتكە ئۇدۇللاپ يېزىقى ئۇيغۇرچە، تىلى خەنزۇچە ھالەتتە «تەرجىمە» قىلىنغانىدى. مەسىلەن: «بىرىنچى دەرس، شوپۇرلۇق ئۆگىنىشى باشلاندى» دېگەن سۆز، ئۇيغۇرچە خەت بىلەن ئوخشاشلا «دى يى كا، چى چە جياسى كەي سى ليۇ» دەپ ئاھاڭلا يېزىپ قويۇلغانىدى. 40 نەچچە بەتلىك 30 نەچچە دەرسنىڭ ھەممىسى شۇنداق «تەرجىمە» قىلىنغانىدى.

كىتاب تارقىتىپ بېرىلگەندىن كېيىن، بارلىق مىللىي ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدە غۇلغۇلا كۆتۈرۈلۈپ «چۈشىنەلمىدۇق»، دېيىشىپ كەتتۇق. رەھبەرلىككە ئىنكاس قىلغاندا ئۇلار ھەيران قېلىشىپ:

— ئۆزەڭلەرنىڭ يېزىقىغا «تەرجىمە» قىلدۇرۇپ بەرسەك يەنە چۈشەنمىدۇق دەيسىلەرغۇ؟ مانا بۇ ھەرپلەر ساپلا ئۇيغۇرچە تۇرمامدۇ؟ - دېيىشتى. بىز:

— خەت ئۇيغۇرچە بولغان بىلەن تىلى يەنىلا خەنزۇچە بولۇپ قاپتۇ. ئۇنداق بولسا، بىز قانداق چۈشىنىمىز، دېدۇق. ئاخىرى چوڭراق باشلىقتىن بىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ:

— ئەمدى بۇنىڭغا باشقا ئامال يوق، تەرجىمانلار ماشىنا زاپچاسلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇسى يوق، شۇڭا ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ، دەيدۇ. سىلەر قىيىنچىلىقنى يېڭىپ ئۆگىنىڭلار، جايىدا بولمىغان بۇ ئىش بەلكى سىلەرنىڭ خەنزۇچە خەت بىلەن تىل ئۆگىنىشىڭلارغا پايدىسى بولۇپ قالار، - دەپ چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىزمۇ جىمىپ قالدۇق.

بىر كۈنى ئەلى پەييى بىلەن ئەخەت تۇڭچى بىر يەردە تۇرغاندا:

— بۇ قانداق تەرجىمە قىلىش بولدى؟ - دەپ سورىدۇق. ئەخەت بىزگە دەرھال رەددىيە بېرىپ:

— ماشىنا زاپچاسلىرىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇيغۇرچە ئاتالغۇسى يوق. تەرجىمە قىلدۇق دېگەندىمۇ يەنىلا رۇسچە ئاتالغۇ ئىشلىتىمىز دېدى. بىز:

— ھەممىسىلا ئۇنداق ئەمەستۇ؟ كۆپلىگەن زاپچاسلارنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇسى بارىكەنغۇ؟ - دەپ سوئال قويۇپ، مىسال كەلتۈرسەك، ئەخەت:

— سىلەر نېمىنى بىلەتتىڭلار، پەقەت شۇ بىر قانچە ئاتالغۇنىلا بىلىسىلەر - دەپلا گېپىمىزنى قېقىۋەتتى.

ئەلى پەيىي بۇ ھەقتە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي:

— ھەي كۆتلەشلەر! سەن نېمىلەر بىزنى باشلىققا چېقىشىپسەنلەرغۇ؟ باشلىق سەنلەرگە «بۆرىكىنى» كىيىپ بەردىمۇ؟ دەپ ئۇچلۇق تۇمشۇقىنى ئۆمەللەپ كەتتى. بىز قاتتىق كۈلۈشۈپ كەتتۇق. ئۇ:

— نېمىگە كۈلۈشىسەن، يالغانمتى؟ - دېدى بىزنىڭ كۈلۈشكەنلىكىمىزنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەي.

— ھەي ئەلى پەيىي، سەن ئادەم تىللاشتىمۇ ئۇيغۇرچە سۆزنى جايىدا ئىشلەتمەيدىكەنسەن. ئادەمنىڭ ئۇ يېرىنى «بۆرىكى» دېمەيدۇ. پور. . . دەيدۇ، - دېدى ئارىمىزدىن بىرسى جاراڭلىق كۈلۈپ.

ئەلى پەيىي يوق ساقىلىنى سىلاپ قويۇپ:

— قانداق بولمىسۇن، خېلى يېقىن ئاپىرىپتىمەنغۇ؟ دېگەندىن كېيىن، - ھەي كۆتلەشلەر! مەن گەپ قىلاي، سەنلەر ئاڭلاپ تۇرۇش (بۇ گەپنى خەنزۇلارنىڭ ئادەت تىلى «ۋاگېينى جياڭ، نى گېيۋاتىڭ» نىڭ تەرجىمىسى ئىدى)، ئەخەت دېگەن بۇ كۆتلەش خەنزۇچە خەتنى بىلمىسە، مەن بولسام ئۇرغۇيچە خەتنى بىلمىسەم، ئۇرغۇيچە ماتىكا ماتىكا (گراماتېكا دېمەكچى) نى تېخىمۇ بىلمىسەم، شۇنداق تەرجىمە قىلماي قانداق تەرجىمە قىلالاتتىم؟ - دېدى.

ئەلى پەيىينىڭ سۆزىدىن كېيىن ئەخەت تۇڭچى بايامقى تەلەپپۇزىنى دەرھال ئۆزگەرتتى:

— مەن بۇنداق تەرجىمە قىلساق بولمايدۇ، دېسەم، ماۋۇ ئەلى دېگەن «كۆت» ئۇنىمىدى، - دېدى - دە، ھەممىنى ئەلى پەيىيگە ئارتىپ قويۇپ، ئاندىن باشلىقنىڭ سۆزىنى تەكرارلىدى:

— بۇنداق بولغان بىلەن، بۇنىڭ سىلەرنىڭ تىل ئۆگىنىشىڭلار ئۈچۈن پايدىسى بار.

چۈنكى باشلىقنىڭ شۇ كۈندىكى سۆزىنى ئەخەت

تەرجىمە قىلغانىدى. ئۇ بۇ قائىدىنى باشلىقتىن ئۆگىنىۋالغانىدى، بولمىسا ئۇنىڭ ئەقلىگە بۇ خىل «پايدىلىق» خىيال يۈز يىلدىمۇ كەلمىگەن بولاتتى.

بىز تېخى ھەربىي سىستېمىدىكى چاغدا مۇنداق بىر ئىش يۈز بەردى: شۇ يىلى قاتتىق ئىسسىق تۆپىلىدىن ئۈرۈمچىدە تۈرلۈك كېسەللىكلەر كۆپىيىپ كەتتى. يازنىڭ تازا ئىسسىق كۈنلىرىدە يۇقىرىدىن چىۋىن ئۆلتۈرۈش چاقىرىقى چىقىرىلدى. جاڭ جىداۋيۈەن چىۋىن يوقىتىش سەپەرۋەرلىك دوكلاتىغا بىرلەشتۈرۈپ بىزگە تازىلىق دەرسى ئۆتتى.

ئەلى پەيىي جاڭ جىداۋيۈەننىڭ سۆزىنى تەرجىمە قىلماقتا......

— ھەربىي رايوندىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلار 1 ئاي جاپالىق كۈرەش قىلىپ، ھەربىي رايون بويىچە 22 جىڭ چىۋىن تۇتۇپىيۋىدى، ھەربىي رايون باشلىقىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى......

پۈتۈن مەيدان - پاتپاراق بولۇپ، زال ئىچى كۈلكە، چۇقان، ئىسقىرتىشقا تولۇپ كەتتى. جاڭ جىداۋيۈەن دەسلەپ ھەيران قالدى. 1 - 2 ئەسكەرنىڭ ئىسقىرتقىنىنى ئاڭلاپ ئەرۋاھى ئۆرلەپ، يەرنى تېپىپ قايناپ كەتتى. چۈنكى جاڭ جىداۋيۈەن ئىسقىرتقاننى بەكمۇ يامان كۆرەتتى، بۇ، لۈكچەكلەرنىڭ قىلىقى، دەيتتى.

جىداۋيۈەن ئولتۇرغان ئەسكەرلەرگە جىددى قاراپ چىققاندىن كېيىن:

— ئېلى! - دەپ ۋارقىرىدى، خەنزۇچە سۆز بىلىدىغان ئېلى ئاتلىق ئۈرۈمچىلىك ئەسكەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ.

باشلىقلىرىمىز تەرجىمان بولمىغان چاغلاردا دائىم ئېلىنى تەرجىمانلىققا سالاتتى، ياكى تەرجىمانلار ئېھتىياجىدىن چىقالمىغان چاغلاردا ئۇنىڭدىن پايدىلىناتتى.

ئېلى بۈگۈن ئەلى پەيىينىڭ سۆزىگە دىققەت قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئەسكەرلەرنىڭ چۇقان كۆتۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىق ئۇقتۇرالمىدى. جىداۋيۈەن ئۇنىڭدىنمۇ رازى بولمىغان ھالدا ۋارقىراپ:

• — ئەخەتنى چاقىرىڭلار، - دېدى بۇيرۇق قىلىپ.

ئەخەت تۈڭچى جىداۋيۈەننىڭ ئەلى پەيىينىڭ ئورنىغا ئۆزىنى دەسسەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولغان ھالدا قىن - قىنىغا پاتماي كۆرەڭلىگەنچە سەھنىگە ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ چىقىپ، جىداۋيۈەننىڭ 1 ئېغىز گېپىنى 10 ئېغىز قىلىپ ۋاچىلداپ سۆزلەپ كەتتى. ئۇ، ئۆزىگە قاتتىق تەمەننا قويۇپ كەتكەنىدى. شۇڭا جىداۋيۈەن سۆزىنى توختاتقىچە تاس - تاس قالدى جىداۋيۈەننى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ ئۆزىلا سۆزلەپ كەتكىلى. جىداۋيۈەن ئاخىر تەخىرى قىلالماي:

— نېمانداق ئۇزۇن گەپ بۇ؟ مەن بىر قانچە ئېغىز گەپ قىلسام، سەن نېمانچە ئۇزۇن سۆزلەيسەن؟ - دېدى ئەخەتنى سىلكىشلەپ.

— ئۇيغۇرچە گەپ خەنزۇچە گەپتىن 1 - 2 ھەسسە كۆپ بولىدۇ - دېدى ئەخەت ئىزا تارتماستىن يالغان سۆزلەپ.

— ئۇنداق بولمايدۇ. ئۇ، ئۆزى گەپ قوشۇۋالدى، - دېدى ياندا گۇناھكارلاردەك قول باغلاپ، ئۆرە تۇرغان ئەلى پەيىي ئەخەتنى يالغانغا چىقىرىپ.

ئۇ ئەمدى جانلانغىلى تۇرغانىدى.

2 تەرجىمان بىز 500 ئەسكەرنى قارىتىپ قويۇپ، ھەر قايسىسى ئۆز مېلىنى جىداۋيۈەنگە ساتقىلى تۇردى. جىداۋيۈەن ئاخىرى ئۇلاردىن زېرىكتى - دە، تەرىنى تۈزگىنىچە يەرنى تېپىپ قولىنى سىلكىپ ھەر ئىككىسىنى مەيداندىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۈرۈمچىلىك ئېلىنىڭ تەرجىمانلىق قىلىشى بىلەن تازىلىق دەرسىنى چالا - بولا تۈگىتىپ چىقىپ كەتتۇق.

دەرستىن كېيىن پۈتۈن ئەترەت بويىچە ئەلى پەيىينىڭ ھېلىقى گېپى غۇلغۇلا بولۇپ كەتتى. بىز ئەلى پەيىينى جىملەپ:

— سەن ئۇيغۇرچە سۆزنى تولۇق، توغرا تەلەپپۇز قىلالمىغاندىكىن، گەپنى بوغۇم ئايرىپ: «تۇتقان ئىدى»، «تۇتۇپ ئىدى»، ياكى «تۇتقان ئىكەن» دېسەڭ بولمامدۇ؟ «تۇتۇپىيۋىدى» دېگىچە، دېيىشتۇق؛ ئۇ: «تۇتۇپىيۋىدى» دېمىدىمغۇ،

www.uyghurkitap.com

«تۇتۇپئىۋىدى» - دېدىم، - دەپ تۇرۇۋالدى. بىز؟

— تەلەپپۇزۇڭ ئېنىق بولمىغىنى ئۈچۈن «ئىۋىدى» دېگىنىڭ ھەممىمىزگە «يىۋىدى» بولۇپ ئاڭلىنىپ كەتتى ئەمەسمۇ؟ يەيدىغان نەرسە بولسىغۇ چانمايتتى. بۇ چېۋىن توغرىسىدىكى گەپ تۇرسا، دېيىشىپ قاتتىق كۈلۈشۈپ كەتتۇق. ئەلى پەيىي گەپ تېپىپ بېرەلمەي:

— سەن كۆتلەشلەر مېنى جىداۋىيۇەنگە چېقىشتۇرۇش ئۈچۈن قەستەن شۇنداق قىلىشتىڭ، مېنى بىلمەيدۇ دېيىشمە، جىداۋىيۇەن خۇددى سەنلەرگە «بۆرىكنى» كېسىپ بېرىدىغاندەك، ماۋۇ ئەخەت دېگەن كۆتلەشنىڭ بىر تاغار يالغانىنى قوشقىنىنى ھەجەپ دېيىشمەيدىكەنسەنلەرغۇ؟ - دېدى.

— ئەلى پەيىي بىز ساڭا ئادەمنىڭ ئۇ يېرىنى «بۆرىكى» دېمەيدۇ، «بۆرىكى» دېگەن باشقا جايدا بولىدۇ، دېمىدۇقمۇ؟ يەنە ئارىلاشتۇرىۋاتىسىنا؟ - دېدى ھاشىم دېگەن مۇئاۋىن بەنجاڭ ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ.

ئۇ بىردىن گەپ يۆتكەپ:

— قانداق بولمىسۇن، خېلى يېقىن ئاپىرىپتىمەنغۇ، دېگەن مەشھۇر سۆزىنى تەكرارلىغاندىن كېيىن، — سەن كۆتلەشلەر ئۇرغۇيچىدا مەندىن يامان بولغىنىڭ بىلەن ئەخەت دېگەن كۆتلەش خەنزۇچىدا ماڭا تەڭ كېلەلمەيدۇ. ئۇرغۇيچىدا يەنە سەنلەرگە يېتىشەلمەيدۇ. مەن سەنلەرگە دەي: سەنلەر ئاڭلاپ تۇرۇش ھە! ئۇنداق مەنلا تەرجىمانلىق قىلسام مايەن تېپىشما بولامدۇ؟ - دېدى. بىز يەنە بىر قېتىم:

— ئەلى پەيىي، ئۇرغۇي ئەمەس، ئۇيغۇر دېمەمسەن، بۇ گەپكىمۇ بىر قانچە قېتىم تۈزىتىش بەردۇق، سەن ھەتتا ئۆز مىللىتىڭنىڭ ئىسمىنىمۇ توغرا دېيەلمىسەڭ قانداق بولغىنى؟ سەت ئەمەسمۇ! - دېدۇق.

— بۇ گەپنىچۇ، سەنلەر مىڭ قېتىم، تۈمەنمىڭ قېتىم ئۆگەتسەڭمۇ، ئاغزىمنى كەلتۈرەلمەيمەن، مېنىڭ تىلىم شۇنداق چىققان. راستىنى ئېيتايمۇ؟ مەن راستىنى ئېيتسامچۇ، مەن ئۇرغۇي ئەمەس، تۇڭگان، ئاپام ئۇرغۇي، - دېدى - دە، مەن بۇ ئۆيدىن چىقىپ كەتسەمغۇ بولار؟ - دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ سىرتقا چىقىپ كەتتى.

بىز ئۇنىڭ سۆزى ۋە ھەرىكىتىدىن پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتۇق. ئۇ بوسۇغىن ئاتلاپ بولۇپ كەينىگە قاراپ:

— ئەمدى ئەخەت دېگەن كۆتلەش بىلەن ئېيتىشىڭلار، - دەپ قويدى.

ئەلى پەيىنىڭ تېخنىكا دەرسى ئۆتكەندە تەرجىمىدە قوللىنىدىغان مۇنداق بىر قانچە ئېغىز «مەشھۇر» سۆزى بارئىدى. ئۇ گەپنىڭ بېشىدا پالانچى مۇئەللىم دەيدىكى، . . . سىلەر ياخشى ئۆگىنىڭىزلەر! ئەگەرچەندە ياخشى ئۆگەنمىسىڭىزلەر «كوڭكا»لارنى ھايدىيالمايسىزلەر، «تاراقتۇرۇق» مۇ ھايدىيالمايسىزلەر (تراكتور دېمەكچى) دەيتتى.

سىياسىي دەرسلەردە: جىداۋىيۇەن دەيدىكى: سىزلەر ياخشى ئالغا بېسىڭىزلار، ئەگەرچەندە ياخشى ئالغا باسمىسىڭىزلار، گۇڭچەنداڭنىڭ «پىرقىسى» گە ئەزا بولالمايسىزلەر، ھەتتاكى ياشلار «پىرقىسى» گىمۇ كىرەلمەيسىزلەر - دەيتتى - دە، قانداق؟ ئالغا بېسىڭىزلار دېگەن سۆزۈمغۇ جايىدا بولغاندۇ؟ بۇ گەپتىنغۇ مايەن چىقىرالمايسىلەر؟ كۆتلەشلەر! - دەپ يوق ساقىلىنى سىلاپ، كۈلۈپ، گېدىيىپ قوياتتى.

ئۇنىڭ باللارچە قىلغان بۇ ھەرىكىتىدىن بىز تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈشۈپ كېتىپ، دەرستىن چۈشۈپلا ئۇنى ئورىۋالاتتۇق:

— ئەلى پەيىي ئۇ گەپنى «پىرقە» دېمەيمىز، پارتىيە دەيمىز، «كوڭكا»، «تاراقتۇرۇق» دېمەيمىز، ماشىنا ياكى ئاپتوموبىل، تراكتور دەيمىز، «كوڭكا»، «پىرقە» دېگەنلىرىڭ كونا گەپ، گومىنداڭ، دەۋرىدىكى ئاتالغۇ، — دېسەك، ئۇ خەنزۇچە مەنىسىنى چۈشەندۇرۇشكە ئالدىراپ كېتىپ:

— سەن كۆتلەشلەر نېملا بولسا گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدىكى دېيىشىۋالىدىكەنسەن. خەنزۇچە خەت مەنىسىدە ھەممىسى ئوخشاش «داڭ» دېگەنني «پىرقە» دېسەڭمۇ بولىدۇ. پارتىيە دېسەڭمۇ بولىدۇ. خەت مەنىسىدە بۇ بىر خىل سىياسىي گۇرۇھنى بىلدۇرىدىغان سۆز. قانداق، بىلەمدىكەنمەن؟ «جى»

دېگەننى «كوڭكا» دېسەڭمۇ بولىدۇ. ماشىنا دېسەڭمۇ بولىدۇ، لېكىن ئاپتوموبىل دېگىنىڭ ئورۇسچە سۆز، مېنى بىلمەيدۇ دېيىشمە. «تاراقتۇرۇق» نى ھېلى نېمە دەيدۇ دېيىشتىڭ؟ ـ ئۇ ئۇچلۇق ئېڭىكىنى تېخىمۇ ئۇچلاپ ئاغزىنى پۇرۇپ قوياتتى. بىز:

— «تاراقتۇرۇق» ئەمەس، تراكتور دېمەمسەن، دېيىشسەك، ئۇ:

— ئۇمۇ ئورۇسچە گەپ، لېكىن بۇ گەپكە ئاغزىم كەلمىسە، قانداق قىلىمەن؟ قانداقلا بولمىسۇن خېلى يېقىن ئاپىرىپتىمەنغۇ؟ ـ دەيتتى.

بىز كەسىپ ئالماشقاندىن كېيىن زاۋۇتىمىز بىر مەزگىل مەمۇرىي جەھەتتىن قاتناش نازارىتىگە، كېيىنرەك سانائەت نازارىتىگە قارايدىغان بولدى. پارتىيە ئىشلىرى جەھەتتە ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكومغا قارىدى.

ئۇ چاغدا شىنجاڭدا سانائەت ـ قاتناش سىستېمىسىنى باشقۇرىدىغان 2 لا نازارەت بار ئىدى. سانائەت نازارىتى: كان، كارخانا، زاۋۇت، فابرىكا، قول سانائەت قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى. قاتناش نازارىتى: تاشيول، ئاپتوموبىل ترانسپورتى، سۇ ترانسپورتى، ئاپتوموبىل رېمونتى قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى.

زاۋۇت قاتناش نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىن، نازارەتكە ئىنكاس قىلىپ مەلۇم تېخنىك ۋە كەسپىي سەۋىيىگە ئىگە تەرجىمانلارنى تەكلىپ قىلدى. مەلۇم مەلۇماتى بار 2 ئىشچىنى تاللاپ 2 يىللىق تەرجىمانلىق كۇرسىغا ئەۋەتىپ بەردى. ئۇلار نەتىجىلىك ئوقۇپ كەلدى. بىزمۇ كەچ كۇرستا ئوقۇپ، خىزمەت، ئۆگىنىش، تۇرمۇشتىكى گەپلەرنى قىلالايدىغان، ئۆز مەخسىتىمىزنى يامداپ بولسىمۇ بىلدۈرەلەيدىغان بولۇپ قالدۇق. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەلى پەيپى، ئەخەت تۇڭچىلار تېخىمۇ زامانغا ماسلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەلى پەيپى قاياققىدۇر يۆتكىلىپ كەتتى، ئەخەت تۇڭچى ياشراق بولغىنى ئۈچۈن، شوپۇر بولىمەن، دەپ تەشكىلگە داۋا قىلىپ يۈرۈپ، ئاخىرى ۋاڭ فامىلىلىك شوپۇر ئۇستامغا شاگىرت بولدى.

ئۇستا ـ شاگىرت توختامى

بىز سېخلارغا تەقسىم قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، زاۋۇت رەھبەرلىكى يەنە 2 تۈرلۈك قاتتىق ۋە ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللاندى. ئۇنىڭ بىرى: بارلىق ئۇستا ـ شاگىرتلار ئارىسىدا قەدەم ـ باسقۇچى بولغان، ئۆگىتىش، ئۆگىنىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئايلىق، پەسىللىك، يىللىق ئۇستا ـ شاگىرت توختامى تۈزۈش. يەنە بىرى: ئەسلىدىكى چوڭ كەسپلەر بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان كەچلىك تېخنىكا ئۆگىنىش كۇرسلىرىنىڭ دائىرىسىنى تېخىمۇ كىچىكلىتىپ مەخسۇس كەسىپ ۋە ئىش تۈرلىرى بويىچە تەشكىللەش ئىدى.

ئۇ چاغدىكى شاگىرت تەربىيىلەش ئۇسۇلىمۇ ھازىرقىغا تۈپتىن ئوخشىمايتتى: بىر تەرەپتىن، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ شاگىرتنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلىش، ھۈنەرنى ئاستا ئۆگىتىش، ھۈنەرنىڭ نازۇك يەرلىرىنى سىر تۇتۇش، ياخشى ئۆگەنمىسە قايتۇرۇۋېتىش، ئۇستازنىڭ چىشىغا تېگىپ قويسا، ئۆزىگە يېقىن يولاتماسلىقتەك قالاق ئەنئەنىسى بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بىزگە ئۇستا بولغانلارنىڭ بىر قىسمى گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان تېخنىكلىرى، تېخنىك ئەسكەرلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىدىمۇ ھەر خىل ئىللەت ۋە خاتا قاراشلار خېلى قويۇق ئىدى. بىز ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ئاساسىمىز ئاجىز، تېخنىكا ئاساسىمىز نۆلگە باراۋەر ئىدى. شۇڭا ئۇستا ـ شاگىرت ئوتتۇرىسىدا ھەرخىل مەسىلىلەر، زىددىيەتلەر ئۈزۈلمەي چىقىپ تۇراتتى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىزدەك ئاز سانلىق مىللەتلەردىن تۇنجى ئەۋلاد ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەزالىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئەينى چاغدا ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى تۈرلۈك تەدبىرلەرنى كۆرۈشكە ئۈندەيتتى ۋە مەجبۇرلايتتى. ئۇستا ـ شاگىرت توختامى مۇشۇنداق شارائىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ھەر ئىككى تەرەپكە قاتتىق مەجبۇرىيەت ئارتىلدى، بۇ بىزنى ھەم ئۇلارنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەنئەنىۋى قېلىپىغا كىرىشكە رىغبەتلەندۈرىدىغان ئۈنۈملۈك تەدبىرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

بۇ توختامنىڭ مەزمۇنى، ئۇسۇللىرى مۇنداق ئىدى: ئۇستىلار بىلەن شاگىرتلار ئالدى بىلەن ئائىلىق، پەسىللىك، يىللىق ئۆگىتىش، ئۆگىنىش مەزمۇنىنى بېكىتەتتى. ئۇستازى، بۇ ئاي، بۇ پەسىلدە ئۆز شاگىرتىغا نېمىلەرنى ئۆگىتىدۇ، يىل ئاخىرىدا قايسى سەۋىيىگە ئىگە قىلىدۇ، دېگەنلەرنى ماددىمۇ ماددا جەدۋەلگە تولدۇراتتى (زاۋۇت بۇ ھەقتە بىر تۇتاش مەخسۇس جەدۋەل تارقاتقانىدى)، ئاندىن تەرجىمانلار ئارقىلىق شاگىرتلاردىن بۇ مەزمۇنلارنى ئۆگىنىپ بولۇش - بولالماسلىق، تەلەپتىكى تېخنىكا سەۋىيىسىگە يېتىش - يېتەلمەسلىك ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش ئىرادىسىنىڭ بار - يوقلۇقى توغرىسىدا پىكىر ئالاتتى. پىكىر بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، شاگىرتمۇ جەدۋەل تولدۇرۇپ ئىمزا قويغاندىن كېيىن، ھەر بىر جۈپ كىشى ئۈچۈن جەدۋەلنى 4 نۇسخىدىن كۆپەيتىپ، بىر نۇسخىنى ئۆزلىرىدە قالدۇرۇپ، بىر نۇسخىسىنى گورۇپپا ياكى ئۇچاستىكىغا، بىر نۇسخىسىنى سېخقا، ئاخىرقى نۇسخىسىنى زاۋۇت ئەمگەك - ئىش ھەققى بۆلۈمىگە يوللايتتى. سېخ مۇدىرلىرى كۆرۈپ قوشۇلغاندىن كېيىن ئىمزا قويۇپ، ئاندىن ئارخىپقا سالاتتى. سېخ مۇدىرى بۇ توختامنامىنىڭ ھەقىقىي ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن نازارەت قىلىش تەدبىرى يۈزىسىدىن گورۇپپا باشلىقلىرى ياكى ئۇچاستكا باشلىقلىرى بىلەن توختام تۈزەتتى. ئۇلار سېخ مۇدىرى ئالدىدا جاۋابكار ئىدى، ھەممە سېخلار بېجىرىپ بولغاندىن كېيىن، زاۋۇت ئەمگەك ئىش ھەققى بۆلۈمى زاۋۇت باشلىقىغا ۋاكالىتەن ھەر قايسى سېخلار بىلەن توختام تۈزەتتى. سېخ مۇدىرلىرى زاۋۇت باشلىقى ئالدىدا جاۋابكار ئىدى. دېمەك ئۇستا بىلەن شاگىرت بۇ توختامنامىنىڭ ئاساسىي ئىجراچىلىرى، گورۇپپا، ئۇچاستكىلار توختامنامىنىڭ كاپالەتچىلىرى، سېخ مۇدىرلىرى بولسا، زاۋۇت باشلىقىغا ۋاكالىتەن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالىدىغان نازارەتچىلەر ئىدى. شۇڭا مۇددەت توشقان ھامان ئۆز قەرەلىدە قاتلاممۇ قاتلام تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلاتتى. بەلگىلەنگەن مۆھلەت يېقىنلاشقانچە، ئۇستا - شاگىرتتىن تارتىپ گورۇپپا، ئۇچاستكا، ھەتتا سېخ مۇدىرىغىچە ئالدىراش بولۇپ كېتەتتى-دە، زاۋۇتنى بىر خىل جىددىيلىك قاپلاپ كېتەتتى. دەسلەپ ۋاقىتنى بوش ئۆتكۈزۈۋەتكەنلەر ئەمدى باش كۆتۈرمەي كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ ئۆگىتىش، ئۆگىنىش بىلەن بولۇپ كېتەتتى.

گورۇپپا - ئۇچاستىكىلارنىڭ تەكشۈرۈش مۇددىتى قىسقا ھەم تەكشۈرۈش پات - پات بولۇپ تۇرغاچقا، داغدۇغىسى ئانچە چوڭ بولمايتتى، لېكىن سېخلار ھەر پەسىلدە 1 قېتىم تەكشۈرگەندە خېلى داغدۇغا قوزغىلاتتى. ئەڭ يۇقىرى دولقۇن زاۋۇتنىڭ يىل ئاخىرىدىكى تەكشۈرۈشى ئىدى. بۇ چاغدا پۈتۈن زاۋۇت بويىچە ئۆگىتىش - ئۆگىنىش دولقۇنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلەتتى.

تەكشۈرۈش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، باھالاپ - سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ياخشى ئۆگەتكەن ئۇستىلار بىلەن ياخشى ئۆگەنگەن شاگىرتلار مۇكاپاتلىناتتى. ئۇستىلاردىن ئەمگەك نەمۇنىچىسى سايلىنىپ زاۋۇت بويىچە ئۇلگە تىكلىنەتتى ۋە ئۇلارغا بىر دەرىجە ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلەتتى، شاگىرتلارغا مۇددەتتىن بۇرۇن دەرىجە بېرىلەتتى. گورۇپپا، ئۇچاستكا باشلىقلىرى، سېخ مۇدىرلىرىدىن ئىلغار خىزمەتچىلەر سايلىنىپ ئەنگە ئېلىنغاندىن كېيىن، پۈتۈن يىللىق خولاسىدە بۇ تۆھپىلەر قايتا ھېسابلىنىپ، بۇ خىلدىكى ئۇستا - شاگىرت، گورۇپپا باشلىقى، ئۇچاستكا باشلىقى، سېخ مۇدىرلىرىدىن «قوش نەمۇنىچى»، «قوش ئىلغار خىزمەتچى»لەر بارلىققا كېلەتتى. ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغان ئۇستىلار، شاگىرتلار، گورۇپپا باشلىقى، ئۇچاستكا باشلىقى، سېخ مۇدىرلىرى تەنقىد قىلىناتتى، بەزىلىرىنىڭ مۇكاپاتى تۇتۇلاتتى. مەسئۇل خادىملارنىڭ ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغان دائىرىسى كەڭ بولسا، ھەتتا خىزمىتىمۇ ئالماشتۇرۇلاتتى. گۇناھ شاگىرتلاردا بولسا، يېنىكى تەنقىد قىلىناتتى، ئەھۋال ئېغىرلىرىغا شاگىرتلىق مۇددىتىنى ئۇزارتىش، شاگىرتلىق لاياقىتىنى ئېلىپ تاشلاش ھەتتا زاۋۇتتىن بوشىتىشتەك جازالار بېرىلەتتى.

ئۇ چاغلاردا شاگىرتلاردا دەرىجە ئىش ھەققى،

مۇكاپات بولمايتتى. بىز كەلگەن يىلى (ھەربىي سىستېمىدا) ھەر ئايدا ھەممىمىزگە ئوخشاش 2 يۈەن 80 فۇڭ تۇرمۇش پۇلى بەرگەنىدى. 2 ـ يىلى 4 يۈەن 70 فۇڭ بەردى. 3 ـ يىلى (يەرلىككە ئۆتۈپ شاگىرت نامى بېرىلگەندىن كېيىن) ئالدىمىزغا 48 يۈەن (قۇيمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك سېخىدىكى شاگىرتلارغا)، تۆۋەنلىرىگە 16 يۈەن بېرىلگەنىدى. بىزنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش سېخىدىكى شاگىرتلارغا 26 يۈەندىن 28 يۈەنگىچە بېرىلدى.

ئۇ چاغلاردا مىللىي سىياسەتكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلەتتى. ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش زور سىياسىي ۋەزىپە قاتارىدا تۇتىلاتتى. ئۇ، زاۋۇتنىڭ ھەر يىللىق چوڭ ئىشلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلەتتى، مىللىي سىياسەتنىڭ ئىجراسى ھەر يېرىم يىلدا 1 قېتىم، بىر يىلدا 2 ـ 3 قېتىم تەكشۈرۈلۈپ، يەكۈنلەپ تۇرىلاتتى. ساقلانغان مەسىلىلەر ھەپتىدە 1 قېتىم ئېچىلىپ تۇرىدىغان پارتىيە، ئىتتىپاق تۇرمۇش يىغىنلىرىدا ھەل قىلىناتتى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي مەزمۇنمۇ كۆپ چاغلاردا يەنىلا ئۇستا ـ شاگىرت توختامىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىدىن ئىبارەت بولاتتى.

زاۋۇت ئۇستا ـ شاگىرت توختامىنى بىر مەزگىل ئىجرا قىلغاندىن كېيىن، ھەر تەرەپتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلىدى، لېكىن زاۋۇت پۈتۈن مەزمۇنلار ئىچىدە تېخنىكا ئۆگىنىش، مەدەنىيەت ئۆگىنىش، خەنزۇچە ئۆگىنىشنى ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا قويۇپ، بۇ مەزمۇنلارغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا يول قويمايتتى. چۈنكى بىزنىڭ مەدەنىيەت ئۆگىنىشىمىز بىلەن خەنزۇچە ئۆگىنىشىمىز ئەمەلىيەتتە تېخنىكا ئۆگىنىشىمىزنىڭ ئاساسى ئىدى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. شۇڭا ئۇنى تېخنىكا ئۆگىنىش بىلەن تەڭ مۇھىم ئورۇنغا قوياتتى. ھەر ھەپتىنىڭ 4 ئاخشىمىنى مۇشۇ 3 مەزمۇن ئىگىلەيتتى.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، زاۋۇت بىزنىڭ ھەر تەرەپتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىمىز ئۈچۈن زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، ئاكتىپ سىياسەت، ئۈنۈملۈك تەدبىر ـ چارىلەرنى قوللانغانىدى. شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت ۋە تەلەپ نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۆگەنگۈچىلەردىن كۆرە ئۆگەتكۈچىلەرگە، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە بولغان بېسىم تېخىمۇ ئېغىر بولغانىدى.

مېنىڭ ئۇستام

مەن پىششىقلاپ ئىشلەش سېخىغا تەقسىم قىلىنغانىدىم: بىزنىڭ گۇرۇپپىدا 10 نەچچە ئادەم بار ئىدى. چوڭ 6 بۇرجەكلىك، كىچىك 6 بۇرجەكلىك ئىستانوكلارنىڭ ھەر قايسىسىدىن 3 ى، قىرىش ئىستانوكىدىن 4 ى بار ئىدى. مېنى چوڭ 6 بۇرجەكلىككە كۈچۈڭ يەتمەيدۇ دەپ كىچىك 6 بۇرجەكلىككە تەقسىم قىلدى.

ئۇستام تۇ فامىلىلىك، 30 نەچچە ياش چامىسىدىكى ۋىجىكرەك ئادەم ئىدى. ئۇ، كام سۆز، ئاسان چىراي ئاچمايدىغان ئادەم ئىدى. يالغۇز بىز شاگىرتلارغىلا شۇنداق قىلىپ قالماستىن، گۇرۇپپىمىزدىكى باشقا ئۇستىلارغا، باشقا گۇرۇپپىدىكىلەرگە ھەتتا ئوچاستىكا باشلىقىمىزغىمۇ شۇنداق پوزىتسىيە تۇتاتتى. بەزى چاغلاردا خۇيى تۇتۇپ قالسا، بىر ئوبدان مېڭىۋاتقان ئىستانوكنى شاپپىدە توختىتىپ، قاپىقىنى تۈرگەنچە ئەتراپىغا قارايمۇ قويماي، ئادەملەرگە كەينىنى قىلىۋېلىپ قورال ـ سايمان ساندۇقىغا يۆلىنىۋېلىپ، بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن، مايلىشىپ كەتكەن گىرىزىت قەغىزىگە يانچۇقىدىكى موخۇركا يۇقىنى قايتا ـ قايتا چىمداپ ئېلىپ، بىر چېكىم تاماكىنى تەستە يۆگەيتتى ۋە چوڭ بېشىنى چىمچىلاق بارماقتەك توم، شورايدىغان بېشىنى ئىنچىكە قىلىپ يۆگىگەن بىر چېكىم موخۇركىسىنى قايتا ـ قايتا شورىغانچە 1 نىشانغا 10 ـ 20 مىنۇت قاراپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى، ئاندىن كېيىن، دىككىدە ئورنىدىن تۇرۇپ چىقىپ كەتكەنچە، ئىشتىن چۈشۈشكە يېرىم سائەت قالغاندا يەنە شۇ چىرايى بىلەن پەيدا بولاتتى ـ دە، گەپ ـ سۆزسىز ئىستانوكنى بىر قۇر سۈرتۈپ قويۇپ، قورال ـ سايمانلارنى ساندۇققا سېلىپ، ئىستانوكنى كېيىنكى ئىسمېنىدىكى ئۇستامغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ چىقىپ كېتەتتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇ مۇشۇنداق قىلىپ يۈرۈپ بىر قانچە ئايغىچە ئىستانوكنى ماڭا تۇزۇكرەك تۇتقۇزمىدى. چىراي ئېچىپ بىر قانچە ئېغىز گەپمۇ قىلمىدى. بەزىدە خۇشى كېلىپ قالسا، قاپىقىنى ئاچماي تۇرۇپ:

- بالاڭ! قىسقۇچنى چىڭ تۇتۇپ، بوشات، ئىستانوكنى سۈرت، قىرىندىنى تۆكۈپ كەل، سوپۇن سۈيى ئەكىلىپ ئىستانوكقا قۇي، دېگەندەك ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارغا بۇيرۇيتتى. مەن مۇشۇنچىلىك ئىشلارغا سالغىنىمۇ خۇش بولۇپ كېتەتتىم. بەزىدە تۇرۇپلا كۆزىدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن ماڭا 30 نەچچە سانتىمېتىرلىق قىرىش پىچىقىنىڭ بىراك بولۇپ كەتكەن دەستىسىنى تۇتقۇزۇپ:

— بالاڭ! بۇنى چاقلاپ، پىچاق چاقلاشنى ئۆگەن، دەيتتى. بىزنىڭ سېختا ئىككى يەردە قۇم چاق بار ئىدى، ھېلى ئۇ ئۇستام كېلىپ پىچاق چاقلىسا، ھېلى بۇ ئۇستام كېلىپ، مېنى چەتكە چىقىرىپ قويغانلىقتىن، پىچاق چاقلاپ «ئۆگىنىش» نۆۋىتى ماڭا كەلمەي، قۇمچاق يېنىدا بويۇن قىسىپ سائەتلەپ تۇرۇپ كېتەتتىم.

مېنىڭ ئۇستامنىڭ ئىدىيىسى قالاقراق، ھۇنىرى تۆۋەن ئىدى. ئىستانوكچىلارنىڭ 1 - ماھارىتى بولغان پىچاق چاقلاش ھۇنىرى تېخىمۇ ناچار ئىدى. قىرىش پىچىقىنىڭ بىسىنى تەكشى چىقىرالمايتتى، قۇيۇچ پىچاق (قۇيۇچ پىچاق دېگىنىمىز يىنىك ئۇچىدىلا ئۇلانما قۇيۇچ بولۇپ، ئۇنىڭ كۆتىكى ئادەتتىكى پولات ياكى تۆمۈردىن ياسىلاتتى) نىڭ ئۇچىدىكى ئۇلانمىنى تولا چاقلاپ، بىر قانچە كۈنگە قالماي كۆتىكىنى ئېچىپ قويۇپ كېرەكسىز قىلىۋېتەتتى، شۇڭا مەنمۇ ئۇنىڭدىن پىچاق چاقلاشنى تۇزۇكرەك ئۆگىنەلمەي ئىستانوكتىن ئايرىلغانىدىم.

ئۇ ئاغزىدا «شاگىرتىم بىراك چىقىرىۋېتىدۇ، پولات ماتېرىياللارنى بۇزۇپ قويۇپ بەلگىلەنگەن نورمىدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ، پىچاقنى سۇندۇرۇپ قويىدۇ» دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شاگىرت تەربىيىلەشنى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتتىن شاگىرت قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغان ئادەم ئىدى.

ئۇ چاغلاردا ۋېنتا، گايكىلارنى قىرىدىغان ھازىرقىدەك مەخسۇسلاشقان ئاپتوماتىك ئىستانوكلار يوق ئىدى. ھەممە ئىشنى قىلىدىغان ئامماباب ئىستانوكلاردا بىرىنى قىرىپ بولۇپ، بىرىنى كېسىپ ئۆلچىگەندىن كېيىن 2 -، 3 -... لەرنىمۇ شۇ ئۇسۇل بىلەن قىراتتۇق. بىزنىڭ ئىستانوكىمىز كىچىك 6 بۇرجەكلىك مۇشۇ تىپتىكى ئىستانوكلاردىن ئىدى. ئەگەر ۋاقىتنى چىڭ تۇتمىساق ياكى سەللا بىپەرۋالىق قىلىپ قويساق، ھەم سۈرئەت، ھەم سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى.

مەن ئۇستامغا شاگىرت كىرىپ 4 ئايدەك بولغاندىن كېيىنكى بىر ئىش ھازىرقىدەك ئېسىمدە تۇرۇپتۇ:

8 - ئاينىڭ تازا ئىسسىق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە بىز چۈشتىن كېيىنكى 2 - ئىسمېنىغا ئىشقا چۈشكەنىدۇق. سىرتتا ئارىلاپ - ئارىلاپ غۇر - غۇر شامال چىقىپ تۇرسىمۇ، سېخ ئىچى ناھايىتى دىمىق ئىدى. بۇنىڭغا ئىستانوكلاردىن چىققان ئىسسىق ھارارەت قوشۇلۇپ ئادەمنى نەپەس ئالدۇرمايتتى.

ئۇستام 1 - ئىسمېنىدىن ئىستانوكنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، قورال - سايمان ساندۇقىنى تاقىۋەتكەندىن كېيىن ماڭا بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي چىقىپ كەتتى (بۇ ساندۇقتا قورال - سايماندىن باشقا بىر نېمە بولمىسىمۇ، ئاچقۇچىنى ماڭا تۇتقۇزمايتتى). يېرىم سائەتتەك ۋاقىت ئۆتكەندە شۇ ئايلىق نورمىلىق بېرىلگەن قىرىش، كېسىش پىچىقىدىن 10نى، قۇيۇچ پىچاقتىن 6نى قولىدا تۇتۇپ، شۇ كۈنلۈك ۋېنتا، گايكا چىقىدىغان پولات ماتېرىيالنى مۈرىسىگە ئارتىۋېلىپ، چاڭچىلىنىڭ بىر خىل ناخشىسىغا غىڭشىغاچ كىرىپ كەلدى. ئۇ بۈگۈن خېلى خۇشالدەك قىلاتتى.

ئۇ چاغدا زاۋۇتتىكى ھەرخىل ئىستانوكلارنىڭ ھەممىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن بولۇپلا قالماستىن، ھەرخىل پولات، پولات ماتېرىيال، پولات چىنۇق، قىرىش، يونۇش، كېسىش، سىلىقلاش شىتىرىن پىچاقلىرى، ئۆلچەش ئەسۋابلىرى، ھەتتا سۇۋاركا چىۋىقلىرىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلەتتى. شۇڭا بۇ نەرسىلەر

ناھايىتى قىس ھېسابلىنىپ، قاتتىق قىسىپ باشقۇرۇلاتتى، ھەممىسىنىڭ نورما ئۆلچىمى بار ئىدى. بۇ نورمىلار ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان پولات ماتېرىيال بىلەن تۇرلۇك قىرىش، يونۇش، سىلىقلاش، شىترىن پىچاقلىرى ئېخىمۇ قاتتىق باشقۇرۇلاتتى. ھەممە ئىش ئەسلى بەلگىلەنگەن نورما بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىر پىچاق بىلەن قانچىلىك نەرسىنى قىرىش، كېسىش، يونۇش، سىلىقلاش ئۆلۈك نورما قىلىپ بېكىتىۋېتىلگەن بولۇپ، ھەر قانداق كىشىنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشىگە، ئورۇندىيالماسلىقىغا يول قويۇلمايتتى. بەلگىلەنگەن نورما پىچىقى ئاشۇرۇۋېتىلگەندە تولۇقلاپ بېرىلىسمۇ، لېكىن ئاي ئاخىرىدا ئاشۇرۇۋەتكەن پىچاق، خام ماتېرىيالغا قاراپ ئاشۇرۇۋەتكەن قىسمىغا پىرسەنت بويىچە ئۇستىلارنىڭ ئىش ھەققىدىن تۇتۇپ قېلىناتتى.

ئۇستام كىچىك ۋېنتا چىقىرىدىغان 18 سوڭلۇق پولاتنى ئىستانوكنىڭ ئالدى تەرىپىدىن تىقىپ كۆرۈپ ئۆتكۈزەلمىدى. بىر نەرسىگە تاقىشىۋالدى بولغاي، ئۇنى سوغۇرىۋېلىپ، ئارقا تەرەپتىن ئۆتكۈزدى.. ئۇ قىسقۇچنى كۆچەپ چىڭىتقاندىن كېيىن، ھېلىقى ناخشىسىنى غىڭشىپ ئىستانوكنى خوتقا سالدى. 1 -، 2 -، 3 -، . . . بىر قانچە ۋېنتا ئوڭۇشلۇق بولدى. 4 - ۋېنتىنىڭ قىرىلىشى يېرىم بولا - بولماي بىر نەرسە «پارس»لا قىلدى - دە، قاڭقىپ ئۇچۇپ كەتتى.

ئۇستام 4 - ۋېنتىنى قىرىشقا باشلىغاندا، مەن بىغەم ھالدا ئەڭ بولۇڭدىكى چوڭ 6 بۇرجەكلىكتە مۇستەقىل ئىشلەۋاتقان غوپۇر مۇھەممەتكە قارىغانچە «بۇ ئاداش ساۋاتسىز تۇرۇپمۇ بىر قانچە ئايغا قالماي مۇستەقىل ھەيدىگىلى تۇرۇپتۇ. بىز تېخىچە ياندىپ ماراپ يۈرىمىز» دېگەن خىيال بىلەن تۇراتتىم، ئىستانوك «قارس» قىلىش بىلەن تەڭ چۆچۈپ قارىسام، ئۇستام:

— تامادى، - دېدى - دە، ئىستانوكقا قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئۇ بىردەم شۇنداق قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، سۇنغان پىچاقنى چىقىرىپ قۇم چاق تەرەپكە كەتتى. ئۇ پىچاق چاقلاۋاتقان بىر شاگىرتنى چەتكە چىقىرىپ قويۇپ پىچاقنى چاقلاپ قايتىپ كەلدى. ئاندىن دەرھال پىچاقنى ئورناتتى. ئىستانوكنىڭ رىگاتكىسىنى ئايلاندۇرۇپ پىچاقنى پولاتقا تەككۈزۈشىگە پىچاقتىن يەنە «پارس» قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. مەن قاتتىق ئەندىكىپ كەتتىم. ئۇستام يەنە «تامادى» دېگىنىچە پىچاقنى يەنە چاقلاپ كەلدى. پىچاق يەنە ئۇچۇپ كەتتى. بۇ قېتىم ئۇ 2 - ۋېنتىنى قىرىپ، كېسىپ بولۇپ 3 - سىنى قىرىشقا باشلىغاندا ئۇچۇپ كەتكەندى.

ئۇستامنىڭ چىرايىدىن مۇز ياغاتتى. ئۇ پىچاقنى ئوڭ - تەتۈر ئۆرۈپ بىر ھازا قاراپ كەتكەندىن كېيىن، ئاغزىنى بۇزۇپ بىر نېمىلەر دەپ تىللىغانچە يامان ئەلپازى بىلەن ئوچۇق تۇرغان رامدىن ئۇنى غەزەپ بىلەن سىرتقا ئاتتى. چۈنكى پىچاق بىر قانچە قېتىم چاقلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سۈيى قېچىپ بىسى قارىداپ، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى. ئۇنىڭغىچە مەن پىچاقنى خۇددى ئۆزۈم سۇندۇرۇپ قويغاندەك، قورققىنىمدىن مۆلدۈرلەپ تۇرغان كۆزلىرىمنى ئۇنىڭدىن قاچۇرۇپ، ھودۇققانچە سايمان ساندۇقىدىن يېڭى پىچاقتىن بىرنى ئېلىپ ئېتتىك ئۇنىڭغا تەڭلىدىم. ئۇ ماڭا ئالايغانچە پىچاقنى قولۇمدىن يۇلۇپ ئېلىپ سايمان ساندۇقى ئۈستىگە تاققىدە تاشلاپ قويۇپ، تاماكا يۆگەشكە باشلىدى. مەن ئىچىمدە «بۇ مەن ئېلىپ بەرگەن نەرسىنىمۇ تۇتمايدىغان ئوخشايدۇ» دېگەنلەرنى ئويلاپ مەيۈسلىنىپ تۇراتتىم، ئۇ تاماكىسىنى تۇتاشتۇرۇپ ئاغزىدا چىشلىۋالغانچە پىچاقنى ئېلىپ ئىستانوكقا ئورناتتى. مەن ئىچىمدە بىردىنلا جانلىنىپ «شۇنچىلىك ئىشقا بولسىمۇ كېرەككە كەلگەنلىكىمگە خۇشال بولۇپ تۇراتتىم، ئۇ يېنىمىزغا كەلگەن بىر ئۇستامغا:

— بالاڭنى شاگىرت ئالغاندىن كېيىن ئىشىم زادى ئەپلەشمەيۋاتىدۇ، - دېدى ماڭا قارىماي تۇرۇپ.

ئۇ ئۇستام ئۇنىڭ سۆزىگە پوزىتسىيە بىلدۈرمىدى.

ئۇستام قاپىقىنى بىر تۈرىۋالغانچە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي پىچاق ئورنىتىپ، پىچاق چاقلاپ 3

www.uyghurkitap.com

سائەتتەك ۋاقىتنى ئۆتكۈزدى. ئىش زادى قاملاشمىدى. 4 پىچاق كېرەكتىن چىقتى. ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ رامدىن چىقىرىپ تاشلىۋەتتى. ئارىلىقتا تاماق ۋاقتى بولغانىدى. ئۇنىڭ جاھىللىقى تۇتۇپ تاماققىمۇ چىقمىدۇق. ئايلىق نورمىغا بەرگەن 10 پىچاقتىن 4 نى بىر ئاخشامدىكى بىر قانچە سائەت ئىچىدە كېرەكتىن چىقىرىش ھەقىقەتەن چوڭ زىيان ئىدى.

بۇ ئارىلىقتا ئۇستام سەۋەبىنى پولات ماتېرىيالنىڭ قاتتىق - يۇمشاقلىقىدىن كۆرۈپ، ماتېرىيالنى كۆپ قېتىم ئالماشتۇرۇپ باقتى. ئىستانوك سۈرئىتىدىن كۆرۈپ خوتنىي يۆتكەپ مىنۇتىغا 2400 قېتىم ئايلىنىش سۈرئىتىنى 2800 قېتىم ئايلىنىشقا ئالماشتۇرۇپمۇ باقتى، لېكىن ئىش يەنىلا ئەپلەشمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇسلارنى تىللايدىغان گەپلەرنى قىلغاندەك قىلدى (مەن ئۇنىڭ «تامادى ئېلوسىدى دۇڭشى» دېگەن گېپىنىلا ئاڭلىيالىغانىدىم). كېچە سائەت بىر يېرىم بولاي دېگەندە ئۇ ھېچقانداق ئامال قىلالمىدى - دە، نەرسە - كېرەكلەرنى كەلگەن يېرىگە پىرقىرىتىپ ئېتىپ، قورال - سايمان ساندۇقىنىڭ ئىشكىنى پۇتى بىلەن جالاققىدە بىرنى تېپىۋېتىپ سىرتتىن چىقىپ كەتتى. مەن قورققىنىمدىن تۇرغان جايىمدا قىمىر قىلالماي تۇرۇپ قالدىم.

ئۇ، شۇ يوقىغانچە 2 سائەتتەك يوقاپ كەتتى. ئەتىگەن سائەت 3 تىن ئېشىپ بىزنىڭمۇ ئىشتىن چۈشىشىمىزگە بىر يېرىم سائەتتەك ۋاقىت قالغانىدى.

ئۇ چاغدا زاۋۇتنىڭ كۆپىنچە ئىش تۈرلىرى 2 ئىسمېنا، ئاز بىر قىسىم ئىش تۈرلىرى 3 ئىسمېنا ئىدى. كەسپىي، مەمۇرىي ئورۇنلار بىر ئىسمېنا ئىدى.

بىزنىڭ ئىستانوكنىڭ ئىشلىمەي تۇرغانلىقىنى، مېنىڭ بىر ئىزدا قاتۇرۇپ قويۇلغان ھەيكەلدەك تۇرۇپ كەتكىنىمنى يىراقتىن كۆرگەن ئۇچاستىكا باشلىقىمىز گوزىگەن يېنىمغا كېلىپ بىر نېمىلەرنى - دېدى.

مەن ئۇچاستىكا باشلىقىنىڭ ئىشارىتىدىن: «ئۇستاڭ قېنى؟» دېگەننى چۈشەندىم. ئۇ: «مەن يېنىڭدا تۇرىمەن، سەن قورقماي ھەيدە» دېگەننى بىلدۈردى.

مەن گەرچە ئىستانوكنى ئازدىن ئاز قولۇمغا ئېلىپ باققان بولساممۇ، كۆزۈم خېلى پىشىپ قالغانىدى. ئۇچاستىكا باشلىقىمىزنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئىچىمدە: «ئۇستام قاملاشتۇرالمىسا مەن قاملاشتۇرۇپ قالسام ئەجەپ ئەمەس» دېگەنلەرنى ئويلىدىم - دە، ئىستانوكنى ماتۇرزدۇم. ۋېنتىدىن 15 دەكنى قىردىم. ئۇچاستىكا باشلىقىمىز خۇش بولۇپ كەتتى. مەن ھەر - بىر ۋېنتىنى قىرىپ كەسكەندە، ئۇ:

— ھە، شۇنداق ئىشلە، قورقما! - دەپ تۇردى.

ئۇ ئەسلىدە ماڭا ئىشتىن چۈشكىچە يېتەكچىلىك قىلماقچىكەن، شۇ ئارىلىقتا سېخنىڭ باش تەرىپىدىن بىرسى ئۇنى چاقىرىپ قول پۇلاڭلاتتى، ئۇ:

— مەن بېرىپ كېلەي، سەن قورقماي شۇنداق ئىشلەۋەر، - دېگەنچە كېتىپ قالدى.

مەن ئىچ - ئىچىمدىن خۇشال بولۇپ كەتتىم. ئۆزەمگە كۆزلىرىمنۇ كۈلۈپ كەتكەندەك بىلىندى، بىگىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن چوڭ 6 بۇرجەكلىك ئىستانوكتا ئىشلەۋاتقان غوپۇر مۇھەممەتكە گەپ قاتتىم. ئۇ:

— سىلىنىڭ ئۇستاڭلارنىڭ ھۈنىرى يوقكەن، مىجەزى ئەسكى، قاپىقى يامان ئادەمكەن. مېنىڭ ئۇستام ئۇنداق ئەمەس، ياخشى ئادەم، بىر نەرسىنى بۇزۇپ قويسامۇ خاپا بولماي، قورقما، كېرەك يوق، دەپ تۇرىدۇ، - دېدى.

غوپۇر مۇھەممەتنىڭ ئۇستىنىسى پەن زىلى ھەقىقەتەن ياخشى ئادەم ئىدى. مەن داۋاملىق ۋېنتىنى قىرىشقا باشلىدىم. يەنە 3 تەك ۋېنتىنى قىردىم. تۆتىنچىسىگە پىچاقنى تەككۈزۈشۈمگە خۇددى ئۇستام ھەيدىگەن چاغدىكىدەك «پارس» قىلدى - دە، ئۈچۈپ كەتتى. خۇشاللىقتا كۆڭلۈم توق تۇرغانىكەن، ھەدېگەندە نېمە بولغانلىقىنى بىلەلمەي يۈرىكىم قارتلا قىلىپ قالدى. ھودۇققىنىمدىن پۇت - قوللىرىم تىترەپ كەتتى. نېمە قىلىشىمنى بىلمەي گاڭگىراپلا قالدىم. سەل تۇرۇپ ھوشۇمنى تاپقاندىن كېيىن،

خۇددى ئۇستامدەك «بۇ قېتىم ئەپلەشمىسە يەنە بىر قېتىم ئەپلىشىپ قالار» دېگەن خىيال بىلەن 2 - پىچاقنى ئىشلىتىشكە باشلىدىم. ئۇنىڭدا يەنە 8 دەك ۋېنتا قىرىپ ئۇنىمۇ كېرەكتىن چىقاردىم. كۆڭلۈمدە ئۇستامدىن قورقۇپ تۇرسام مۇ، ئىچىمدە: «ئۇستام 4 پىچاقنى سۇندۇرۇپ ئاران 5 - 6 ۋېنتا قىردى، مەن قانداقلا بولمىسۇن 2 پىچاقتا 32 ۋېنتا قىرىپتىمەن» دەپ ئۆزۈمنى ئاۋۇندۇراتتىم.

تاڭ يورۇشقا باشلىدى. ئۇستام چاپىنىنى ئۈشنىسىگە ئارتىپ قاپىقىنى ئۈششۈتكەن پېتى سېخقا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ 2 - قەۋەتتىكى دائىم ئىشىكى ئوچۇق تۇرىدىغان ياچېيكا ئىشخانىسىدىكى ئۇزۇن بەندىگە ئۇخلاپ چىققانلىقى ئېنىق ئىدى.

ئۇ، ئەتراپىدىكىلەرگە قاراپمۇ قويماي ئىستانوكقا سىنچىلاپ قارىغاندىن كېيىن سايمان ساندۇقىنىڭ ئوچۇق تۇرغانلىقىنى كۆردى - دە، (ئۇ ساندۇقنى ئۆزى ئوچۇق قويۇپ چىقىپ كەتكەن) ساندۇق ئىچىدىكى پىچاقلارنى ئېلىپ ساناپ چىققاندىن كېيىن، ئېشىپ قالغان 4 پىچاقنى تونۇتقانچە غەزەپلەنگەنلىكىدىن كۆزلىرى چانقىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالدى. ئۇ بىر نېمىلەرنى دەپ كالدىرلاپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ چىراي ۋە قول ھەرىكىتىدىن «يوقال بالاڭ» دېگىنىنى پەرەز قىلدىم. ئۇ سايمان ساندۇقنى يەنە پۇتى بىلەن تېپىپ تۇرۇپ قولۇپلاپ ئىستانوك ۋە سېخ ئىچىگە قاراپمۇ قويماي چىقىپ كەتتى.

مېنىڭ دومسىيىپ تۇرۇپ كەتكەنلىكىمنى كۆرگەن غوپۇر مۇھەممەتنىڭ ئۇستىسى پەن ئۇستام يېنىمغا كېلىپ، قولۇمدىن تۇتۇپ ئۆزلىرىنىڭ ئىستانوكىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ ئىشارەت بىلەن كۆڭۈل تىنىدۇرىدىغان گەپلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ گېپىنى مەنمۇ، غوپۇر مۇھەممەتمۇ ئۇ يەر - بۇ يەردىن ئازراق چۈشەندۇق.

ئىشتىن چۈشۈپ ماڭايلى دەپ تۇرۇشىمىزغا ئوچاستىكا باشلىقى پەيدا بولدى. پەن زىلى ئۇستام ئۇنىڭغا بىر نېمىلەرنى دېدى. 2 سى بىر قانچە ئېغىز پاراڭلاشقاندىن كېيىن ئوچاستىكا باشلىقى قولۇمغا قولىنى قويۇپ مۇلايىم چىراي بىلەن:

— قايت، بېرىپ ئۇخلا، - دېدى قولىنى ئېڭىكىگە قويۇپ ئىشارەت قىلىپ، ئەتىسى چۈشتىن كېيىنكى ئىسمېنىغا ئىشقا چۈشۈش ئۈچۈن 15 مىنۇت بۇرۇن خىزمەت ئورنىغا كەلدىم. بۇ شاگىرتلار ئۈچۈن بەلگىلەنگەن تۈزۈم ئىدى. ئۇستام سائەت 4 تە كەلدى. ئۇ ماڭا بىر ئالايغاندىن كېيىن:

— ھەي بالاڭ، كەت! - دېدى.

مەن مۆلدۈرلەپ تۇرغان كۆزلىرىمدە ئۇنىڭغا قارىۋالدىم. ئۇ ئەمدى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەپ:

— ماڭ، ماڭ، ماڭ! - ئۇ سېخ ئىشىكىنى كۆرسىتىپ قول سىلكىدى. ئۇنىڭ سۆز ۋە ھەرىكىتىدىن مېنىڭمۇ تازا ئاچچىقىم كەلدى - دە:

— كەتسەم كەتتىم. سەن 4 پىچاقنى سۇندۇرساڭ گەپ يوق. مەن 2 پىچاقنى سۇندۇرسام نېمە بوپتۇ؟ مەنمۇ سەن بىلەن ئىشلىمەيمەن، - دېدىم - دە، بېشىمنى بۇراپ سېختىن چىقىپ كەتتىم. ئۇمۇ مېنىڭ گېپىمنى ئۇقمايتتى. ئۇقۇشىمۇ يوق ئىدى. پەن ئۇستام بىلەن غوپۇر مۇھەممەت ھاڭ - تاڭ بولغانچە قاراپ قېلىشتى. قالغان ئىستانوكچىلار بۇ يەردە ھېچ ئىش بولمىغاندەك ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى.

مەن شۇ كەتكەنچە 3 كۈنگىچە سېخقا كىرمىدىم. ئۇمۇ مېنى ئىزدەپ قويمىدى.

شۇ يىلى قۇربان ھېيت دەل 8 - ئايدا كەلدى. ھارپا كۈنى ئوچاستىكا باشلىقىمىز گوزىگەن ئۈرۈمچىلىك خەنزۇچە بىلىدىغان شاگىرت - ئېلىنى ئېلىپ بىزنىڭ كوللېكتىپ ياتىقىمىزغا كىرىپ كەلدى. ئۇ ماڭا:

— ئۇستاڭ ئەسكىلىك قىلىپتۇ، ئاڭلىدىم. سەن گەپ ياندۇرماي ياخشى قىلىپسەن (بەزى شاگىرتلار ئۇستىسى قوپاللىق قىلىپ قويسا، ئۇيغۇرچە تىللايتتى ھەتتا مۇشت ئاتىدىغانلارمۇ بار ئىدى). ئەتە قۇربان ھېيت بولىدىكەن، بىر تاۋۇز ئالايلى، ئېلى، سەن ئۈچىمىز چۈشتىن كېيىن ئۇستاڭنىڭ ياتىقىغا بېرىپ ئۇنى يوقلاپ كېلەيلى! مەن ئىككىڭلارنى ياراشتۇرۇپ قوياي - دېدى ۋە ماڭا ياخشى ئۆگىنىش، مەيۇسلەنمەسلىك توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئەتىسى بىز ئۇستامنىڭ ياتىقىغا باردۇق. ئۇ، ئۆگىدىسىغا يېتىۋېلىپ كىچىك باللار كۆرىدىغان رەسىملىك كىتابنى كۆرىۋاتاتتىكەن. بىزنى كۆرۈپ ئېرىنچەكلىك بىلەن ئورنىدىن تۇردى. لېكىن ماڭا قاراپمۇ قويمىدى. ئوچاستىكا باشلىقىمىز ئۇنى تەنقىد قىلدى. ئۇ، تەنقىتنى قوبۇل قىلىش تۈگۈل ئۇنىڭغا گەپ ياندۇردى. ئوچاستىكا باشلىقىمىز گەپ يۆتكەپ:

— بۇ تاۋۇزنى سابىر ئېلىپ كەلدى. ساڭا ھېيتلىق سوۋغا قىلماقچى، سەنمۇ ئۇنىڭدىن ئەپۇ سورا، - دېدى، لېكىن ئۇ گەپ قىلغىلى ئۇنىمىدى.

مەن تاۋۇزنى تىلدىم، ئالدى بىلەن ئوچاستىكا باشلىقىغا 1 تىلىم سۇنغاندىن كېيىن، ئۇستامغا سۇندۇم. ئۇ، قولىغا ئالغىلى ئۇنىمىدى. ئوچاستىكا باشلىقىمىزنىڭ غۇزۇزىدە ئاچچىقى كەلدى - دە:

— ھېيتتىن كېيىن سىلەرنىڭ ئۇستا - شاگىرت توختىمىڭلارنىڭ ئىجراسىنى تەكشۈرىمەن. بولۇپمۇ سېنىڭ نېمىلەرنى ئۆگەتكىنىڭنى تەكشۈرىمەن. تەلەپكە يەتمەيدىغان بولسا، سېنى باشقا جايغا يۆتكىتىۋېتىمەن، - دېدى چېچىلغانچە.

ئۇستام ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كېتىپ:

— ئۇستازى شاگىرتىدىن ئەپۇ سوراش نەنىڭ قائىدىسىكەن، مەن بالاڭىزنى شاگىرتلىققا ئالمايمەن، - دېدى توقۇمنى قارنىغا ئېلىپ.

ئوچاستىكا باشلىقىمىز دېگىنىنى قىلدى. ئىككىمىزنىڭ ئۇستا — شاگىرت توختىمىنى تەكشۈرۈپ:

ئۆگىتىشكە تېگىشلىك مەزمۇنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆگەتمىگەن، 4 ئايدىن بۇيان ئاساسەن شاگىرتىغا ئىستانوك تۇتقۇزمىغان. مىللىي سىياسەت قارىشى سۇس، تەشكىلىي كۆز قارىشى ئاجىز، دېگەن يەكۈننى چىقىرىپ، سېخ مۇدىرىغا تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئۇنى ئىستانوكتىن يۆتكەپ، شۇ سېخ قارىمىقىدىكى تۆمۈر كېسىش گۇرۇپپىسىغا ئالماشتۇرىۋەتتى. ئۇ كېسىدىغان يېڭى تۆمۈر، پولات بولمىغاندا كونا تۆمۈر - تەسەكلەرنى پارچىلاپ يۇردى. مېنى چوڭ 6 بۇرجەكلىك ئىستانوكتىكى باشقا بىر ئۇستامغا تۇتقۇزدى.

كېيىن ئۇقسام، مېنىڭ ئۇستام ئەسلى گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان تېخنىك ئەسكەرلىرىدىن بولۇپ، ھەقىقەتكە قايتىشقا قارشىلىق قىلغان جاھىللاردىن ئىكەن. شۇڭا ئۇ، خېلىغىچە رىجىم ئاستىدا ئىشلەپ، زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا ئومۇمىيۈزلۈك كىرىشكەندە ئىستانوكچىلار يېتىشمەي، رىجىمدىن بوشىتىپ ئېلىپ كېلىنگەنلەردىن ئىكەن.

ئۇ، زاۋۇتتا ئۇزاق تۇرمىدى. تۆمۈر كېسىدىغان جايدا بىر قانچە ۋاقىت ئىشلىدى. مەن پات - پات پولات ماتېرىيال ئالغىلى كىرگەندە، ئۇنى كۆرۈپ قالاتتىم، لېكىن ئۇ كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سېلىپ ياكى بۇرۇنقى يامان قاپىقى بىلەن قاراپ قويۇپ گەپ قىلمايتتى. بىر يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ زاۋۇتتىن يوقىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەن ئۇنى قايتا كۆرمىدىم.

تۇراق ئۇستام

— تۇراقنىڭ ساۋاتى چىقىپتۇ، ئۆز سېخىدا ئوچاستىكا بويىچە مۇكاپاتلانغاندىن كېيىن، زاۋۇتمۇ مۇكاپاتلاپتۇ. ئۇستىسى لىۋدېپىڭ يىمەك - ئىچمەك، قەغەز - قەلەم، خاتىرە بويۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىپ تەبرىكلىگەندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئاشخانىسىغا ئاپىرىپ مېھمان قىلىپتۇ، - دېگەن گەپ زاۋۇتقا پۇر كەتتى.

تۇراق ئۇستام ئاللىقاچان «تۇراق ئۇستام» بولۇپ قالغان بولسىمۇ، زاۋۇت بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى ئەڭ «جاھىل» ساۋاتسىزلارنىڭ بىرى ئىدى.

بۇ ئىشتىن كېيىن تۇراقنىڭ گەپ - سۆزلىرى، مېڭىش - تۇرۇشى بۇرۇنقىغا ئوخشمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ قىن - قىنىغا پاتماي ئالدىغا ئۇچرىغانلا كىشىگە:

— ئاغىنىلەر! ساۋاتى بار ئادەم باشقىچە بولىدىكەن دەڭلا! ساۋاتىڭ بولسا كۆڭلۈڭ يورۇق، نەزەر دائىرەڭ كەڭ بولىدىكەن. ئادەمگە پەم قوشۇلىدىكەن، دەپ يۈردى. ئۇ، بەزىدە ئۆزىدىن بۇرۇن ساۋات چىقارغانلارنىڭ ئالدىنى توسىۋېلىپ:

— سەن مەندىن بۇرۇن ساۋات چىقارغان، مانى

ئوقۇپ باقە؟ ئىتتىكرەك ئوقىمامسەن! . شۇ خەتنىمۇ تونىمىدىڭما؟ ، مەن ئوقۇپ بېرەيمۇ؟ مەن ئوقۇپ بېرەي، سەن مەنىسىنى دەپ باق، ھە؟ . . . ھەر قانداق تەس خېتىڭنىمۇ كۆرسەت قېنى، ئوقۇپ بېرىمەن! — . . . دەپ كېتىدىغان بولدى.

زاۋۇت بىزنى سېخلارغا تەقسىم قىلغاندا تۇراقنى نازۇك دېتاللارنى پىششىقلاش 1 - سېخىنىڭ لىسور تاۋلاش ئوچاستكىسىغا تەقسىم قىلغانىدى (لىسور تاۋلاش ئوچاستكىسى بىر مەزگىل نازۇك دېتاللارنى پىششىقلاش 1 - سېخىغا قارىغانىدى. كېيىن تۆمۈرچىلىك سېخىغا قوشۇۋېتىلدى) .

ليۇدېپىڭ دەسلەپتە گۇرۇپپا باشلىقى تۇراقنىڭ ئۇستىسى، كېيىن شۇ ئوچاستكىنىڭ ئوچاستكا باشلىقى بولغانىدى.

تۇراقنىڭ ساۋات چىقارغانلىقىنى تەبرىكلەپ ليۇدېپىڭ ئوچاستكىسى سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپتۇ. بىزنىڭ نازۇك دېتاللارنى پىششىقلاپ ئىشلەش 1 - سېخىمىزنىڭ سېخ مۇدىرى قوشۇمچە ياچېيكا شۇجىسى سىڭ خەيدۇڭ مېنى قاتنىششقا ئەۋەتتى (بۇ ۋاقىتتا مەن سېخ پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىغان مۇئاۋىن شۇجىسى ئىدىم) .

ليۇدېپىڭ سۆھبەت يىغىنى شىرەسىگە ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ مىللىيلار ياخشى كۆرىدىغان ھەرخىل نازۇ - نېمەتلەرنى تىزىۋېتىپتۇ. ليۇدېپىڭ ئادەتتىمۇ ھېيت - بايرام كۈنلىرى ياكى ئوچاستكىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئاشۇرۇپ تاماملىغان چاغلاردىمۇ ھېچقانداق سېخ، ئوچاستكا قىلالمايدىغان مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئىشچى - شاگىرتلىرىنى تەبرىكلەيتتى. ھېيت - بايرام كۈنلىرى پۇل، گۆش، گۇرۇچ، مېۋە - چېۋە تارقىتىپ بېرەتتى. قىيىنچىلىقى بار مىللىي ئىشچى - شاگىرتلارغا 2 كىشىلىك بېرەتتى. سۆھبەت يىغىنى باشلانغاندىن كېيىن ئۇ تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن تۇراقنى تەبرىكلىدى. ئورنىدىن دەس تۇرۇپ تۇراقنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ چېكە - ئېڭەكلىرىگە سۆيۈپ كەتتى.

مەن ئۇنىڭ ئادەتتىمۇ مىللىي ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قىيىنچىلىق بولسا، ئۆزى يېڭىپ، ئېتىبار بېرىدىغان تەرەپلەردە ئېتىبار بېرىپ، قاتتىق قوللۇق قىلىدىغان چاغدا ھېچقانداق يۈز قارىماي چىڭ تۇتۇپ، كۆيۈمچانلىق بىلەن ئۆگىتىپ، يېتەكلەش روھىغا ئاپىرىن ئوقۇپ يۈرەتتىم. بۈگۈنكى بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ كۆزۈمدىن خۇشاللىق ياشلىرى ئېقىپ چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خىيالىممۇ تۇراقنىڭ يېڭى كەلگەندىن تارتىپ تاكى ساۋات چىقارغىچىلىك بولغان 3 - 4 يىلدىن بۇيانقى نۇرغۇن ئىشلار بىلەن چىگىشلىشىپ كەتتى. بىزنىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت سەۋىيىمىزنىڭ تۆۋەنلىكى، ساۋاتسىزلىق تۈپەيلىدىن ئۇچرىغان قىيىنچىلىق ۋە بۇ قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش جەريانىدا ئېلىپ بارغان تەكرار - تەكرار ئەگرى - توقاي كۈرەشلەر كۆز ئالدىمدىن ئۆتۈشكە باشلىدى:

بىز 500 بالىنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر يوق ئىدى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن ساناقلىقلا بىر قانچىسى بار ئىدى. كۆپ سانلىقلىرىمىز باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدۇق. ساۋاتسىزلار %20نى تەشكىل قىلاتتى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭمۇ خېلى كۆپ قىسمى نامدا باشلانغۇچنى پۈتتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە چالا ساۋاتلاردىن ئىدى. بىزنىڭ بۇ خىلدىكى مەدەنىيەت سەۋىيە ھالىتىمىز ئالغا بېسىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتاتتى. سىياسىي جەھەتتىن ئالغا باسىمىز دېسەكمۇ باسالمايتتۇق. خەنزۇچە ئۆگىنىمىز دەپ يۈرۈپمۇ ئۆگىنەلمەيتتۇق، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى بىلمەي تۇرۇپ باشقا مىللەتنىڭ تىل - يېزىقىنى قانداق ئۆگەنگىلى بولىدۇ؟ تېخىنكا، كەسپىي جەھەتتىن ئالغا بېسىش يولىمىزمۇ توسۇق ئىدى. ئاز راقمۇ نەزەرىيە ئاساسىمىز بولمىغاچقا ئۇستازلىرىمىزدىن دوراپ ئۆگەنگەنلىرىمىز بىلەن كۆپ ئالغا باسقىلى بولمايتتى. قىزغىنلىقىمىز بار دېگەن بىلەن بۇنداق ئەھۋالدا بۇ خىل قىزغىنلىق بىر كۈنگە قالماي سولۇشۇپ، كۆپۈككە ئايلىنىپ كېتەتتى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

تەھرىرلىگۈچى: غوپۇر ھوشۇر نىيازى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلىرىنىڭ پىچىڭ ئادرېسى

تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمى

تەلئەت ئوبۇلقاسىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن)

تۈرك خانلىقى IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە چېگرىسى شەرقتە لياۋخەيگىچە، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىدىن جەنۇبتا ھىندىستانغىچە يېتىپ بارغان. ۋ. ۋ. بارتولد خانلىق ئۈستىدە توختىلىپ: «تۈرك خانلىقى موڭغۇللاردىن ئىلگىرىكى ھەرقانداق كۆچمەن چارۋىچى ئىمپېرىيىلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى ئىدى»① دېگەن.

بۇ خانلىق ئىلگىرىكى ھەرقانداق خانلىققا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى، يەنى ئۇلار موڭغۇل ئېگىزلىكىدە تۇنجى قېتىم يېزىق ئىشلەتكەن ۋە ئۆز تارىخىنى تاشلارغا ئويۇپ قالدۇرغان. ھۇنلار ئىگىلىگەن زېمىنلارنى تولۇق ئىگىلەپ، شۇ زېمىنلاردىكى خەلقلەرنى ۋە قەبىلىلەرنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغان.

بۇ ماقالىدە تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمىنى ھەربىي ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى، تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سانى، قوشۇننىڭ تۈزۈلۈشى، قوشۇننىڭ قورال - ياراغ ۋە جابدۇقلىرى، جەڭ ماھارىتى، تۈرك خانلىقىدىكى ھەربىي تاكتىكىدىن ئىبارەت 6 بۆلەككە بۆلۈپ سۆزلىمەكچىمەن.

1. تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى

تۈرك خانلىقى ئىلگىرىكى يايلاق دۆلەتلىرىگە ئوخشاش ھەربىي خاراكتېرنى ئالغان، قەبىلە ئۇرۇقداشلىقىنى ئاساس قىلغان كۆچمەن خەلقلەر دۆلىتى ئىدى. ئۇلار ھەربىي ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۇنلارغا تەقلىد قىلىپ قۇرغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان.

تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىدىكى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران قاغان بولۇپ، قاغان تېگىن، شاد، يابغۇ، بۇيرۇق، تۇتۇن، ئاپا، ئىلتەبىر، ئېركىن، چور، تارقان، ياغۇندا، تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، ئونبېشى قاتارلىق 24 ئەمەل - مەنسەپ سىستېمىسى ئارقىلىق بۇ ئەلدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى ئىدارە قىلغان.

قاغان پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، ئۇ تەڭرىنىڭ يەر يۈزىگە چۈشۈرگەن ئوغلى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ بۇيرۇق، پەرمانلىرى تەڭرى ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، شۇڭا تۈركىي قەبىلىلەر بۇ ھۆكۈمراننى ناھايىتى ئۇلۇغلايتتى. قاغان چوڭ قاغان ۋە كىچىك قاغان دەپ بۆلۈنەتتى. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «باغادۇر كۆلئېركىن، بىلگە قاغانلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئۇ كىچىك قاغان بولغاچقا، بۇ نۆۋەت ئۇ قاغان بولغاندا دۆلەتتىكىلەر قايىل بولمىدى، دۆلەتتىكىلەر ئاۋالقىدەكلا ئىزىيابغۇنى چوڭ قاغان دەپ ئاتىدى»② دېيىلگەن. يەنە «سۇينامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «نىۋار ئۆزىنى ئىل قاغان دەپ ئاتىغاندىن كېيىن

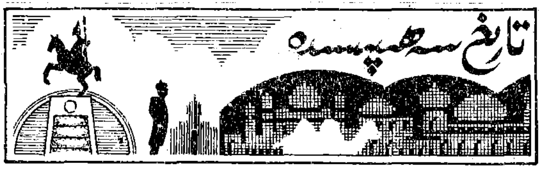

ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇردى. ئۇنىڭ قېرىندىشى يانلىغ تۇغلا دەرياسى بويىغا ئورۇنلىشىپ، ئىككىنچى قاغان ياكى كىچىك قاغان دەپ ئاتالدى» ③ دېيىلگەن. ئەمما تۈرك خانلىقىدا كىچىك قاغان ھەرقاچان چوڭ قاغاننىڭ بۇيرۇقى، پەرمانلىرىغا بويسۇنغان.

قاغاننىڭ پەرزەنتلىرى ياكى ئىنىلىرى تېگىن دەپ ئاتالغان. تۈرك خانلىقىدا بۇ ئۇنۋان خېلى مۇھىم ئىدى. كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئاشىنا قۇتلۇقنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى كۆلتېگىن ئىدى، ئىشبارا قاغاننىڭ ئىسمى تېكىن شاد ئىدى. ئېلتىرىش قاغاننىڭ جىيەنى يوللۇغ تېگىن ئىدى.

شاد ئۇنۋانى توغرىسىدا تۈرك تارىخچىلىرى باشقا قەبىلىلەر سانغۇنى شاد دېيىلگەن دەپ قارايدۇ. لېكىن كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىدا: «تاغام قاغانلىقتا ئولتۇرغاندا مەن تاردۇش خەلقى ئۈستىدە شاد ئىدىم» ④ دەپ خاتىرىلەنگەن. بىز بۇنىڭدىن قاغاننىڭ ئىنىلىرىنىڭمۇ شاد ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. تۈرك خانلىقى ھۇنلارغا ئوخشاشلا پۈتۈن خانلىقتا 2 شاد تەسىس قىلغان، بىرى خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولۇپ تۆلىس دەپ ئاتالغان، يەنە بىرى غەربىي قىسمىدا بولۇپ تاردۇ دەپ ئاتالغان.

تۈرك خانلىقىنىڭ غەربىنى ئىدارە قىلغۇچىلار ئەمەلىيەتتە، يابغۇ دەپ ئاتالغان، بۇ ئاساسلىقى غەربىي تۈركلەردە كۆرۈلىدۇ، غەربىي تۈركلەر ھۆكۈمرانى ئۇلۇغ يابغۇ دەپ ئاتالغان. بۇ ئەمەل قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە ئاددىي خەلقتىن بولغان، خاندىن 2 دەرىجە تۆۋەن كىشىلەرگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان بولۇپ قالغان.

بۇ ئۇنۋانلاردىن باشقا ئۇلۇغ ئايغۇچى (باش ۋەزىر) قاغاندىن قالسا ئەڭ چوڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ، ئۇ قاغانغا ياردەملىشىپ دۆلەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، بەزىدە ھەربىي ئىشلارغا بىۋاسىتە ئارىلىشالايتتى. تونيۇقۇق ئىلتىرىش قاغان، قاپاغان قاغان، بىلگە قاغانلارغا ھەم ئۇلۇغ ئايغۇچى، ھەم ھەربىي مەسلىھەتچى (مۇشاۋۇر) بولغان. ئەمەللەرنىڭ كۆپىنچىسى مىراس قالدۇرۇلغان.

تۈرك خانلىقىدا ھەربىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى، ئاساسەن، قاغان، قاغاننىڭ ئوغۇللىرى، ئاكا - ئىنىلىرى، ئەڭ يېقىن سانغۇنلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن.

2. تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سانى

تۈرك خانلىقى ھۇنلارنىڭ ئەنئەنىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۆز قوشۇنىنى قۇرۇپ چىققان. خانلىقتا قانچىلىك قوشۇن بارلىقى نامەلۇم. تۈرك خانلىقى يېرىم ھەربىي تۈس ئالغان، كۆچمەن تۇرمۇشنى ئاساس قىلغان خانلىق بولغاچقا، خانلىقنى تەشكىل قىلغۇچى قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق چەۋەندازلىرى ۋە ئات مىنەلەيدىغانلىكى ئەرلەر قاغاننىڭ «ئاتلان!» دېگەن بۇيرۇقى ئاستىدا ھەربىي يۈرۈشكە چىقاتتى. خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سانى پەقەت ئىچكى رايونلارغا كىرگەن تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ تەخمىن سانىدىنلا ئىبارەت. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «شىكەر ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى تونيابغۇ تەختكە چىقتى. ئۇ جاسارەتلىك، پاراسەتلىك، ھۇجۇم - جەڭگە مېھىر ئىدى. شۇڭا ئۇ شىمالدا تۇرالارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، غەربتە پارسلارنى توسۇپ، جەنۇبتا كەشمىرگىچە بولغان زېمىننى ئىگىلەپ، ھەممىنى ئۆزىگە قاراتتى. بىرنەچچە يۈزمىڭ ئەسكىرى بولۇپ، غەربىي يۇرتتا دەۋران سۈرگەن ئۇسۇنلارنىڭ كونا زېمىنىنى ئىگىلەپ، ئوردىسىنى تاشكەنت شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى مىڭبۇلاققا يۆتكىدى. غەربىي رۇڭلارنىڭ گۈللىنىشىمۇ ئۇنداق بولغان ئەمەس...» ⑤. «... ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز قوشۇنى بولۇپ، ئەسكەرلىرى نەچچە يۈزمىڭغا يېتەتتى، غەربىي يۇرتتىكى قەلئە دۆلەتلىرىمۇ ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىدى» ⑥ دېيىلگەن. «582 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى ئىشبارا قاغان چيەن جىن مەلىكىنىڭ تەلىپى بويىچە سۈي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باشلىغان. بۇ ئۇرۇشتا تۈرك خانلىقىنىڭ 400 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى قاتناشقان» ⑦.

يۇقىرىقى مەلۇماتلاردا تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سانى پەقەت نەچچە يۈزمىڭ دەپلا خاتىرىلەنگەن، ئېنىق

www.uyghurkitap.com

سان خاتىرىلەنمىگەن. بەزى ئەرەب تارىخچىلىرى تۈرك ئاياللىرىنىڭمۇ جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىغا دائىر خاتىرە قالدۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا، تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سانى بويسۇندۇرۇلغان جايلاردىكى دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ قوشۇنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇلار تۈرك قوشۇنلىرىغا قېتىلىپ ھەربىي يۈرۈشكە چىققان.

3. تۈرك خانلىقىدىكى قوشۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى

تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاتلىق قوشۇن بولۇپ، خەنزۇ ۋە چەت ئەل مەنبەلىرىدە پىيادە قوشۇن بولغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. تۈركلەر كۆچمەن تۇرمۇشنى ئاساس قىلىپ، چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغاچقا، ئات ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىسى ھەم جەڭ قورالى ئىدى. ئۇلار ئات بېقىشقا، ئات مىنىشكە ۋە ئات ئۈستى ھەرىكەتلىرىگە ئالاھىدە ماھىر ئىدى.

تۈرك ئاتلىق قوشۇنى تۈرك خانلىقىدىكى ئاساسلىق قوشۇن. بۇ قوشۇن مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى (نەۋكەرلەر قوشۇنى)، ئۇقيالىقلار قوشۇنى (ئالاھىدە قوشۇن) ۋە شاش قوشۇنى دەپ 3 قىسىمغا ئايرىلغان.

مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى شۇ دەۋردە نەۋكەر ياكى بۆرە دەپ ئاتالغان. «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركلەر نەۋكەرلەرنى ‹فۇلى›، دەيدۇ، بۇ بۆرە دېگەنلىك بولىدۇ، بۇلار ئۆزلىرىنى بۆرە نەسلىدىن دەپ قارايدۇ، بۇ نام ئۇلار ئۆز ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىق ئۈچۈن قوللانغان نامدۇر» ⑧ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۆرىلەر ياكى نەۋكەرلەر تۈرك خانلىقىدىكى مۇھىم قوشۇن بولۇپ، مەخسۇس قاغان تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. بۇ قوشۇندىكىلەر بۆرىنى توتېم قىلغان ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەر بولۇپ، خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان، ئۇلار ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىش، يۈرۈشكە چىققاندا قاغان بىلەن سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىش، قاغان جەمەتىنى، ئوردىنى قوغداش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان. ئەمما بۇ قوشۇننىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىغان.

ئۇقيالىقلار قوشۇنى خانلىقتىكى قوشۇننىڭ ئەڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان ئالاھىدە قىسىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار تۆلىس ۋە تاردۇ رايونىدىكى تۈركىي قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان. بۇ ھەقتە گۈمىلىيېف «400 مىڭ كىشىلىك تۈرك قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى تۈرك تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭ ياردەمچى چېرىكلىرىدىن تەركىب تاپقان، بۇ قوشۇن تۈرك خانلىقىدا ئالاھىدە قوشۇن دېيىلگەن»⑨ دەيدۇ. ئەمما بۇ ئالاھىدە قوشۇن خەنزۇچە مەنبەلەردە ئومۇمەن ئۇقيالىقلار دەپ تىلغا ئېلىنغان.

تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ 3 ـ تەركىبىي قىسمى بولغان شاش قوشۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى 9 جاۋۇپلاردىن تەشكىل قىلىنغان. ⑩ . تۈركلەر غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان تۈرك قەبىلىلىرى ۋە ئىران قەبىلىلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئېلىپ، شۇ يەرلىك قەبىلىلەردىن قوشۇن تۈزگەن ۋە ئۇلارنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرغان، كېيىن، غەربىي تۈركلەرمۇ بۇ ئىشنى داۋاملىق يولغا قويغان، شۇڭا بۇ قوشۇن غەربىي تۈركلەرنىڭ مۇھىم ھەربىي كۈچىگە ئايلانغان. تۈركلەرنىڭ ساسانىيلار بىلەن بىرلىشىپ ئېفتالىتلارنى مۇنقەرز قىلىشىدا شاش قوشۇندىكى 9 جاۋۇپلاردىن تەشكىللەنگەن پىيادە ۋە ئاتلىق قىسىملار ناھايىتى زور رول ئوينىغان.

4. تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ قورال ـ ياراغ ۋە جابدۇقلىرى

قەدىمكى قەبىلىلەردىن ھۇن، ساك، ئۇسۇن قاتارلىقلار ئاتنى تۇرمۇشتا ئىشلىتىش بىلەن بىرگە ئەڭ مۇھىمى، قورال سۈپىتىدە جەڭلەردە مىنگەن. ئۇلار ناھايىتى بۇرۇنلا ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىپ تەرەپ ـ تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلغان. خەنزۇچە مەنبەلەردە ھۇنلارنىڭ ئاتلىق ئىچكى رايونلارغا باستۇرۇپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا نۇرغۇن ۋەقەلەر يېزىلغان. تۈركلەرمۇ شۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغان. ئەرەب تارىخچىسى جاھىزى «تۈركلەرنىڭ پەزىلەتلىرى ھەققىدە رىسالە» دېگەن ئەسىرىدە: «تۈركلەر چوپان بولۇپلا قالماي يەنە يىلقىچى، ئات سودىگىرى، ئات دوختۇرى ۋە ئات چەۋەندازلىرى ئىدى» ⑪ دەيدۇ. تۈركلەر ئاتنى

ئالاھىدە چوڭ بىلگەن ۋە دۆلەتنىڭ بايلىقى سۈپىتىدە قانۇننى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركلەر ئاتنى ناھايىتى ئۇلۇغلايدۇ، ئۇلارنىڭ قانۇنىدا ئات ئوغرىلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ»⑫ دەپ خاتىرىلەنگەن.

تۈرك ئەسكەرلىرى جەڭگە چىققاندا بىرنەچچە ئات بىلەن چىقىشنى ئادەت قىلغان. بۇ ھەقتە ئەرەب تارىخچىلىرى: «تۈركلەر ھەربىي يۈرۈشكە چىققاندا ھەر بىر ئادەم 4 ئاتنى بىرگە ئېلىپ ماڭىدۇ. جەڭگە مىنىپ كىرىدىغان ئاتتىن باشقىسى ئۆزىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ۋە بۇلاپ - تالىغان نەرسىلىرىنى ئارتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر قورسىقى ئاچسا، ئايغىرنى سويۇپ يەيدۇ؛ ئۇسساپ كەتسە، بايتالنى سېغىپ ئىچىدۇ»⑬ دەپ يازغان.

تۈرك قوشۇنلىرى يەنە نەيزە، ئوقيا، ئوقدان، سالغا، پالتا، گۈرزە، قىلىچ، خەنجەر، قالقان، قامچا، سىرتماق قاتارلىق قورال - ياراغلارنى ئىشلەتكەن. د. ئىسىيېف تۈرك قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان سىرتماق ئۈستىدە توختىلىپ: «تۈرك ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ھەر بىر ئەزاسىدا بىردىن سىرتماق بولىدۇ، ئۇ، ئاتنىڭ قۇيرۇقىنىڭ قىلىدىن ياسىلىدۇ، 2 ئۇچىدا تۈگۈنچەك بولىدۇ، ئۇ، دۈشمەننى ئات ئۈستىدە بوغۇپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ»⑭ دەيدۇ.

ئوقيا تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھۇجۇم قورالى. ئوقيا تۈركىي قەبىلىلەردە ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغاچقا، ئۇلار چوقۇنۇشنى ۋە ھۆرمەتنى بىلدۈرۈپ، ئوقيانى قىياتاشلارغا سىزىپ قالدۇرغان. ئوغۇزلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقى ئوقنى ئۆزىنىڭ تامغىسى قىلغان. شامان باخشىلىرى ھەممىشە مۇرىسىگە 9 ئوقنى قادىۋېلىپ، ئۇنى ئۇلۇغلۇقنىڭ سىمۋولى قىلغان⑮.

تۈرك ئوقلىرى مەشىق ئوقى، ئۇرۇش ئوقى ۋە ئاۋازلىق ئوق دەپ ئايرىلغان، ئۇلار ئاساسەن قېيىن دەرىخىدىن ياكى قارىغايدىن ياسالغان.

شەھەر سېپىللىرى ۋە قەلئەلەرنى بۇزۇشتا مەنجاناقتىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان، سالغىنىمۇ مۇھىم قورال سۈپىتىدە ئىشلەتكەن.

تۈرك ئەسكەرلىرى ھەرخىل ياراغدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، ئۈچىسىغا يەلمە، ساۋۇت، بېشىغا دوبۇلغا، قوياق كەيگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تۆمۈردىن، بەزىلىرى مىستىن، بەزىلىرى ئالتۇندىن ياسالغان، يەنە بەزىلىرى كۆندىن تىكىلگەن ھەمدە يۇقىرىقى مېتاللاردىن زەنجىرسىمان قىلىپ توقۇلغان.

5. تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ ماھارىتى

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە: «ھۇن بالىلىرى قوي مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قۇشقاچ ئوۋلايدۇ؛ چوڭراق بولغاندا، تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئوزۇقلىنىدۇ؛ ياش، ئوتتۇرا مەزگىلگە كەلگەندە ئەرلەر قاۋۇل مەرگەنلەرگە ئايلىنىدۇ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلاردۇر»⑯ دەپ خاتىرىلەنگەن. تۈركلەرمۇ ئات ئۈستى ماھارىتىدە ھۇنلارغا ئوخشاشلا ئۆزگىچە ئىدى. ئەرەب تارىخچىسى جاھىزى «تۈركلەرنىڭ پەزىلەتلىرى ھەققىدە رىسالە» دېگەن ئەسىرىدە: «. . . تۈرك چەۋەندازلىرى 2 - 3 يا ئېلىپ يۈرىدۇ، ئۇلار جەڭدە ئىشلىتىدىغان نەيزىلىرىنى، ئۇرۇش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان قورال - ياراغ قاتارلىق نەرسىلىرىنى دائىم يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشى شەرت. ئۇلارنىڭ جەڭ ئاتلىرى ئۇزاق يۈرۈشكە بەرداشلىق بېرىدۇ. تۈركلەر ھۇجۇمنى ناھايىتى شىددەتلىك باشلايدۇ. ئېتىنى ھېچ ئىككىلەنمەيلا دۈشمەن تەرەپكە بۇراپ، ئۇنىڭغا قاراپ ئېتىلىدۇ. تۈرك قوشۇنلىرى دۈشمەننى كۆزگە ئىلىپمۇ قويمايدۇ، دۈشمەندىن قورقۇش دېگەننى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ، ئاتلىرىمۇ دۈشمەنگە ئېتىلىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۈرك قوشۇنلىرى ئېتىدىن ئايرىلىپ قالسا، پىيادە يۈرۈپ ئوقيا، نەيزىلىرى بىلەن دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە مۇداپىئە كۆرىدۇ»⑰ دەپ يازغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: «زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرى لاچىن قانىتىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە

www.uyghurkitap.com

‹ ايىنان خىزخىرند ـ بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ› دەپتۇ»⑱ دېگەننى رىۋايەت قىلىدۇ. كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كۆلتېگىن جەمئىي 43 پالۋاننى جېنىدىن جۇدا قىلغان، ۋاڭ تۇتۇقنىڭ قېيىن ئىنىسىنى پىيادە جەڭگە كىرىپ ئەسىر ئالغان؛ 1 ـ قېتىم ئازلارغا ھۇجۇم قىلغاندا ئازلارنىڭ بۇيرۇق، تۇتۇقلىرىنى، 2 ـ قېتىم ئازلارغا ھۇجۇم قىلغاندا ئىلتەبىرنى ئەسىر ئالغان. كۆلتېگىن تۈرك قوشۇنىدىكى باتۇر، پالۋان سۈپىتىدە ئەلگە تونۇلغان ۋە ئەل ئۈچۈن زور تۆھپە كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ھەربىي ماھارىتى تۈرك قوشۇنىدىكى ھەربىي ئەسكەرگە سىڭىپ كەتكەن.

6. تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىسى

تۈرك خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئانچە كۈچلۈك ئەمەس ئىدى، كېيىنكى تۈرك خانلىقى قۇرۇلغان ۋاقىتتا بولسا ئەھۋال تېخىمۇ ئوسال ئىدى. تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشىدا: «دۈشمەنلىرىمىز ئەتراپتا قۇشتەك كۆپ ئىدى، بىز جانسىز ھايۋانلاردەك ئاجىز ئىدۇق»⑲ دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشىدا: «مەن روناق تاپقان خەلق ئۈستىدە ئولتۇرمىدىم، بەلكى كەيگىلى كىيىمى يوق، يوقسۇل، بىچارە خەلق ئۈستىدە ئولتۇردۇم»⑳ دەپ خاتىرىلەنگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈرك خانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىپ، خەلقىنىڭ باياشات بولغانلىقىنى خانلىقتىكى بۇمىن قاغان، ئىستەمى قاغان، ئىلتېرىش قاغان، قاپاغان قاغان، بىلگە تونيۇقۇق، كۆلتېگىن قاتارلىقلارغا ئوخشاش قاغان، بىلگە ـ دانىشمەن ۋە باتۇر ئوغلانلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي تاكتىكا سەنئىتى، ئاساسلىقى، ئەنئەنىۋى تاكتىكا ۋە دۈشمەن ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدىغان تاكتىكا دەپ 2 تۈرگە ئايرىلغان. ئەنئەنىۋى تاكتىكىدا ھەربىي يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن ھاۋا ئوچۇق، ئايدىڭ كېچىلەر تاللىنىپ، دۈشمەننى ئۇيقۇدا بېسىش ئىدى. تۈركلەر بىرنەچچە قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشنى مۇشۇ تاكتىكىدا ئېلىپ بارغان. مەسىلەن: بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشىدا: «يىگىرمە يەتتە يېشىمدا قىرغىزلارغا ھۇجۇم باشلىدىم، نەيزە بويى قارلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا باستىم. شۇ يىلى تۈركەش خەلقىگە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ يۈرۈش قىلدىم، تۈركەشلەرنى ئۇيقۇدا باستىم»㉑ دەپ خاتىرىلەنگەن. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تۈركلەرنىڭ دائىم دەريا مۇز تۇتقاندا دەريادىن ئۆتۈپ، ئىچكى رايونلارغا بوراندەك بېسىپ كىرىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

تۈركلەر يۇقىرىقى تاكتىكىدىن باشقا، پىستىرما قويۇش، تىل تۇتۇپ، دۈشمەننى ئالداپ ئىچكىرىگە كىرگۈزۈپ، قورشاپ يوقىتىش قاتارلىق ھەربىي ئىستراتېگىيە ئۇسۇللىرىنى، كەڭ كۆلەملىك مەيدان ئۇرۇشلىرىدا «تۇران» تاكتىكىسىنى يەنى يالغاندىن چېكىنىش، ئۇرۇش مەيدانىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ قىسىملارنىڭ ئۆز كۈچىنى ئىشلىتىشتە تولۇق ھەرىكەت قىلىشقا ئىگە قىلىدىغان ھەم تارقىلىپ، ھەم توپلىشىپ ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغان㉒.

تۈركلەر ئەنئەنىۋى تاكتىكىدىن باشقا ئۆز ئەھۋالىغا، دۈشمەن ئەھۋالىغا قاراپ ئىستراتېگىيە بەلگىلىگەن. بۇ خىل ھەربىي ئىستراتېگىيە، ئاساسلىقى، قاغان ۋە ئۇلۇغ ئايغۇچى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. تۈرك خانلىقىدا ئەڭ مەشھۇر قوماندان بىلگە تونيۇقۇق بولۇپ، ئۇ بىلگە قاغان، قاپاغان قاغان، ئىلتېرىش قاغان قاتارلىق تۈرك قاغانلىرىغا ھەربىي مەسلىھەتچى ۋە باش ۋەزىر بولغان. كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ئاساسلىقى مۇشۇ دانىشمەننىڭ يوليورۇقى ۋە كۆرسەتمىسى بىلەن بولغان. تۈرك خانلىقىغا تابغاچ، قىتان، ئوغۇزلار بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، بىلگە تونيۇقۇق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، كۈچنى پارچىلاش، يەنى دۈشمەننى بىر ـ بىرلەپ يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللانغان، دۈشمەن ھەرىكەتلىنىشتىن بۇرۇن

ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تۇغلا دەرياسى بويىدا مەغلۇب قىلغان. قىرغىزلار، 10 ئوقلار، تابغاچلار بىرلىشىپ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، تونيۇقۇق كۈچلۈك دۈشمەندىن چەتنەپ، ئاجىزنى يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، قىرغىزلارنى مەغلۇب قىلىپ، ئون ئوقلارغا زەربە بېرىپ تاكى تۆمۈر قاپقىغىچە يېتىپ بارغان. تۈركىي خەلقلەر بۇ تاكتىكىنى ئۇزۇن مەزگىل قوللانغان.

ئىزاھات:

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» (ئۆزبېكچە) 1 - توم 135 - بەت، تاشكەنت، 1956 - يىل.

②⑤⑥ خۇجىن، ليۇشۇ قاتارلىقلار: «كونا تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» (خەنزۇچە) 5188 -، 5981 -، 5816 - بەتلەر.

③ ۋېي جېڭ قاتارلىقلار: «سۇينامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» (خەنزۇچە) 1865 - بەت.

④⑲⑳㉑ ئىسرايىل يۈسۈپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» 83 -، 54 -، 85 -، 101 - بەتلەر.

⑦ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» 312 - بەت.

⑧⑫ لىڭخۇدېفېن: «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» 910 - بەت.

⑨⑩⑬ «ئىلمىي تەتقىقات ژۇرنىلى» 1963 - يىللىق 3 - سان 44 -، 45 - بەتلەر.

⑪⑮⑰ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» 6 - جىلد 342 - بەت، 25 - جىلد 395 - بەت، 6 - جىلد 419 - بەت، مىللىي مائارىپ نەشرىياتى 1968 - يىل ئىستامبۇل (تۈركچە).

⑭ د. ئىسسىپوف: «قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر مەلۇمات» «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتىنىڭ 1980 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈندىكى سانى.

⑯ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» 391 - بەت.

⑱ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - جىلد 151 - بەت.

㉒ رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىل نەشرى، 407 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

(بېشى 57 - بەتتە)

خۇمداندا پىشۇرۇلىدۇ. تاۋاقچىنىڭ خۇمدىنى چوڭراق تونۇر شەكلىدە بولىدۇ، تاۋاقچى ياسىغان ساپال بۇيۇملار ئادەتتە خۇمداندا 8 - 10 سائەتتە پىشىپ بولىدۇ.

تۇرسۇن ھەسەن ئۇستامنىڭ ئېيتىشىچە: چەت ئەللىك ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن مېھمانلار بىر قانچە قېتىم ئۇنىڭ ھۈنىرىنى كۆرۈپ، سۈرەتكە تارتىپ، سىنئالغۇغا ئېلىپ، مەھسۇلاتلىرىدىن نۇسخا سېتىۋېلىپ قايتقان.

ھازىر كۇچا بازىرىدا ئوبوروتقا قاتناشتۇرۇلۇۋاتقان ساپال بۇيۇملار نەچچە 10 خىلغا يېتىدۇ. كۇچانىڭ ساپال بۇيۇملىرى كۇچا ناھىيە بازىرى ۋە يېزا بازارلىرى ھەم قوشنا ناھىيىلەرنىڭ بازارلىرىدا سېتىلغاندىن سىرت، شىمالىي شىنجاڭ ۋە قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارغىمۇ يۆتكەپ سېتىلماقتا. بولۇپمۇ كۇچا كوزىلىرى ۋە تەشتەكلىرى ھەر مىللەت خەلقىنى جەلپ قىلماقتا.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرۇپ ئېلى

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

قىلىچ ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز

زۆھرە

(ئۈرۈمچى شەھەرلىك 14 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن)

قىلىچ — ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى ئۇرۇش قورالىدۇر. قىلىچنىڭ قاچان، قەيەردە، قايسى مىللەت (قەبىلە) تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن ھەرقايسى دەۋرلەرگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن، تارىخ، دىن، مەدەنىيەت توغرىسىدىكى كىتاب، قامۇسلاردىن قىلىچ ھەققىدە بەلگىلىك مەلۇماتقا ئېرىشكىلى بولىدۇ.

فىرخىرت [Fir—hirt] قىلىچ سۆزىنى تۈركىي تىلدىكى «ئىككى بىسلىق پىچاق» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «شەمشەر» سۆزى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ۋە بۇنى «تارىختا قەيت قىلىنغان ئەڭ بۇرۇنقى تۈركچە سۆزنىڭ بىرى» ① دەپ تىلغا ئالغان.

«تەۋرات» نىڭ «ئالەمنىڭ بىنا قىلىنىشى» دېگەن بابىدا: «ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ 1 قولىدا ئوت، 1 قولىدا قىلىچ بار ئىدى» دېگەن جۈملىلەر بار، بۇ جۈملىلەردە «. . . ئوقيا، خەنجەر، قىلىچ، ئاشلىق. . . » قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان②.

ئېلىمىز مەنبەلىرىدە ھۇنلاردىن سېتىۋېلىنغان ۋە جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەن ماللار ئارىسىدا قىلىچنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. ئۇندىن باشقا، ھۇنلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغان ئاۋار (روران) قەۋملىرى تارقالغان رايونلاردا، ئالتايدىن ۋېنگىرىيىگىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىندىن تېپىلغان ئاۋار قىلىچى، ھۇن قىلىچى بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردىكى كۆك تۈرك قىلىچلىرىمۇ ئېلىمىز مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان.

شىمالدىكى تۈركىي خەلقلەردىن ھازار، بۇلغار ۋە قومانلار؛ ئورخۇن، يېنسەي ۋادىلىرىدا بولسا، ئۇيغۇرلار بىلەن قىرغىزلار قىلىچچىلىقتا داڭ چىقارغانىدى. ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن يادىكارلىقلاردىن تۆۋەنكى يېنسەي رايونىدا ياشىغان قىرغىزلارنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپلا قىلىچ سەنئىتىگە ماھىر ئىكەنلىكى ۋە كۆك تۈرك دەۋرىدە ئۆزلىرىنى قىلىچ ئارقىلىق تونۇتقانلىقى مەلۇم.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىلىچ سوغۇرۇشقا ماھىرلىقى يەنىلا جۇڭگو مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىردە تۈرك ئېلىدە قۇمۇل قىلىچ سەنئىتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. قىلىچ سوقۇشتا قاراخانىيلار مۇسۇلمان تۈركلىرى ئارىسىدا تۇنجى نامايەندە ئىدى»③.

قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئوردىغا قورال ـ ياراغلار ئىچىدىن قىلىچنى ئالاھىدە ئېسىپ قويۇشى، مۇھەممەد بىشىر ۋاڭنىڭ يازلىق ئوردىغا ماڭغاندا ئوقيا بىلەن قىلىچنى ئالاھىدە ئېسىپ مېڭىشى بەلكىم ئۇزۇن دەۋرلەردىن بېرى مەشھۇر بولغان قىلىچچىلىق ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى بولۇشى مۇمكىن. ئۇندىن باشقا، قۇمۇل شەھىرى پالۋانتۇر يېزا قاراسۇ كەنتىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قازغاندا نۇرغۇن ئالتۇن بۇيۇملار بىلەن بىللە مىستىن سوقۇلغان ئەگرى قىلىچ تېپىلغان. قۇمۇل شەھىرى شارلار تېغى (شىسەن)، باغداش تاغلىرىدىنمۇ قەدىمكى دەۋرگە ئائىت قىلىچ تېپىلغان④.

«ئەگرى قىلىچ» ھەققىدە ھەرخىل مۇلاھىزىلەر بار. لېكىن ئەگرى قىلىچنىڭ تۈز قىلىچقا قارىغاندا ئىلغارلىقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. «ھۇن دەۋرىگە مەنسۇپ ئالتاي ئەتراپلىرىدىكى قورغانلاردا تۈركلەرنىڭ ئەگرى قىلىچلىرى ئۇچرايدۇ. بىز

ئىگىلىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەگرى قىلىچنى تۈركىي خەلقلەر ئىجاد قىلغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. بۇ خىل ئەگرى قىلىچلارنىڭ كېيىنكى كۆچى باشقا تۈز قىلىچلار بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چوڭ ئىدى»⑤.

تۈركىي خەلقلەر قىلىچنىڭ كېيىنكى كۆچى، قىلىچ ماتېرىيالى ھەققىدىلا كۆچ سەرپ قىلىپ قالماي، يەنە قىلىچنىڭ كۆركەملىكى، دەستىلىرىنى بېزەش جەھەتتىمۇ كۆپ كۆچ سەرپ قىلغان. «تۈرك قىلىچلىرىنىڭ ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن سېپى ئالتۇن ھەل بىلەن قاپلىناتتى ياكى قىممەتلىك تاشلار بىلەن زىننەتلىنەتتى»⑥. قازاقىستاندىكى ئېسسىك قەبرىسىدىن چىققان قىلىچلار ئارىسىدا تۆمۈردىن ياسالغان، دەستىسىنىڭ بېشى بىرئاز ئېگىلگەن، چىرايلىق بېزەلگەن قىلىچلار ۋە دەستە بېشى تۆتېم قىلىنغان ھايۋان شەكلىدە ياسالغان ساۋرومات قىلىچلىرى ئىچىدە دەستە قۇلىقى ئۈزۈنراق شەكىلدىكىلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ⑦.

ئۇنىڭدىن باشقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قىلىچ قامچا» (مۇئەللىپىنىڭ ئىزاھلىشىچە، ئىچىدە قىلىچى بار قامچا) تىلغا ئېلىنغان. بۇ ھەقتە دوكتور رىشات گەنج مۇنداق قارايدۇ: «بۇ ئىزاھاتتىن قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدىكىلەر 2 پارچە قىلىپ ياسىغان قامچا سېپى ئىچىگە كىچىك 1 قىلىچنى ئورناتقان بولۇشلىرى ۋە ئۇنى يانلىرىدا ئېلىپ يۈرگەن بولۇشلىرى مۇمكىن»⑧.

تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن تېپىلغان بالباللارنىڭ شەكىل قىياپىتى، ياسىلىشى خىلمۇخىل بولسىمۇ، لېكىن مۇھىم ئورتاقلىقى شۇكى، ھەممىسىلا ئوڭ قولىدا جام (قەدەھ)، سول قولىدا قىلىچ تۇتقان (بەزىلەرنىڭ بېلىگە خەنجەر ياكى پىچاق ئېسىلغان) ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن⑨.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ جەڭلەردە قىلىچتىن ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلانغانلىقى ھەققىدە تارىخىي يادىكارلىقلاردىمۇ نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك بايانلار ئۇچرايدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە «ئۇلار يىراقتا ئوقيا، يېقىندا قىلىچ - نەيزە ئىشلىتەتتى»⑩ دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ.

«ئوغۇزنامە» دىمۇ «. . . نەيزە ئېلىپ، ئوقيا ئېلىپ، قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ. . . ئاتلاندى»⑪ دېگەن جۈملىلەر ئۇچرايدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ قىلىچ توغرىسىدا ناھايىتى ياخشى مەلۇماتلار، قوشاقلار ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان بىر ئۇرۇشى تەسۋىرلىنىپ مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «. . . ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەيىنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى 1 قىلىچ بىلەنلا 2 گە بۆلۈۋەتكەن⑫. قىلىچ بىلەن ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەر تەسۋىرلەنگەن مۇنداق قوشاقلارمۇ بار:

«ئەرەن ئالپى ئوقۇشتىلار،
قىڭىر كۆزدە باقىشتىلار.
قامۇغ تولمۇن تۇگۈشتىلەر،
قىلىچ قىنىغا كۈچۈ سىغدى».

(مەنىسى: يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى. قىيسىق كۆزدە قاراپ ھومىيىشتى، ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ سوقۇشتى. قىلىچلىرىغا قان كۆپ ئۇيۇپ كەتكەچكە قىنىغا تەستە سىغدى)⑬.

يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۇرۇش جەريانىدا دۈشمەن سەپلىرى بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەندە قىلىچ ۋە پالتا بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، 2138 - بېيىتتىن 2145 - بېيىتكىچە «قىلىچ بىرلە پالتا بۇ ئەل ساقچىسى»، «ئۇرۇشتا قىلىچ بىرلە پالتا بەر» دېگەن مەزمۇندىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ⑭.

تۈركىي خانلىقلار ۋە تۈرك ئەنئەنىلىرى بويىچە قۇرۇلغان دۆلەتلەردە ھەربىي ئېھتىياجنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن ھەربىي رايوندا دائىمىي تۇرۇشلۇق قىلىچخانىلار قۇرۇلۇپ، قىلىچ ئۇستىلىرى كۆپلەپ ئىشلىتىلەتتى. ئوسمانلى دۆلىتىدە بولسا قىلىچ ئۇستىلىرى ھەربىيلەرگە دەرس بېرەتتى. ئەمىر سارىيى ۋە ئەردەنى سارايلىرىدا ئىشلىگەن، ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ھەربىي ئىشلار ۋازارىتىنىڭ

www.uyghurkitap.com

ھەربىي ئېھتىياجىنى قاندۇرغان ئۇستىلارنىڭ سانى 2000 ئىدى⑮.

بۇ مەزمۇنلاردىن جەڭلەردە قىلىچنىڭ رولىنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. «ئومۇمىي تارىخ سەھىپىسىگە تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى بىلەن كىرىپ كەلگەن تۈركلەر كېيىنكى ئۇزاق مەزگىللىك تارىخ جەريانىدا بۇ خىل ئىقتىدارنى ئىزچىل ساقلاپ كەلدى. مېتاللورگىيە تېخنىكىسى جەھەتتە ئالغا كەتكەن تۈركلەر يۇقىرى سۈپەتلىك تۆمۈردىن پىچاق، رەندە، پالتا، ئۇزەڭگە قاتارىدا شەمشەر، سەل ئەگرى قىلىچ، ھەم ئېغىر، ھەم چوڭ ھەربىي قىلىچ، نەيزە بېشى، ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلارنى ياسىغان⑯.

كۆك تۈرك دەۋرىدە، تۈركلەر مەلۇم ئىشتا قەسەم ئىچكەندە، قىلىچنى يەرگە سانجىپ تۇرۇپ: «مۇقەددەس يەر گۇۋا بولسۇن، قىلىچ تېنىمگە سانچىلسۇن» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

ھازىرقى زامان جانلىق تىلىمىزدىمۇ قىلىچ توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەرنى كۆپ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «بېشىڭغا قىلىچ كەلسىمۇ توغرا سۆزلە»، «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەيتۇ»، «قىلىچ كۆتۈرۈپ چاپقاندىن قورقما، پارە بېرىپ چاققاندىن قورق» دېگەنگە ئوخشاش. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس»⑰ «قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلۇر، ئادەم تاتلاشسا»⑱ دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەر كۆپ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن ئەينى دەۋردە قىلىچنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا خېلى يۇقىرى ئابروي تاپقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «خاقانىيە بەگلىرىگىمۇ ‹قىلىچ› سۆزى بىلەن ئات قويۇلىدۇ. مەسىلەن: ‹قىلىچخان› دېگەندەك، بۇ ئىش، ھەربىكەتتە قىلىچتەك ئۆتكۈر خاقان دېگەنلىك بولىدۇ»⑲. تۈرك تارىخىدىكى مەشھۇر سۇلتانلىق سالجۇقىيلار سۇلتانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ ئېتىمۇ قىلىچ ئارسلانخان ئىدى. يەركەن سەئىدىيە خانلىقىدىمۇ قىلىچخان ئاتلىق بىر شاھزادە ئۆتكەن. ئەرەبلەردە «سەيفىدىن» — دىنىنىڭ قىلىچى، «سەيپۇللا» - ئاللانىڭ قىلىچى دېگەندەك ئىسىملار پەيدا بولغان. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقاندىن كېيىن، بۇ ئىسىملارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەن ۋە تا بۈگۈنگە قەدەر قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

ئىزاھاتلار:

① ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، 1981 - يىل ئىستانبول، تۈركچە نەشرى 30 - بەت.

② مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىل، 61 -، 39 -، 747 - بەتلەر.

③⑮ «تۈرك ئېنسكلوپېدىيىسى» 23 - توم (ئەنقەرە) تۈركچە نەشرى 25 -، 26 - بەتلەر.

④ قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل - يېزىق ئىشخانىسىدىن سەمەت ئەسرا تۇرا تەمىنلىگەن مەلۇمات.

⑤ باھائىددىن ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى»، 1971 - يىل (ئىستامبۇل) تۈركچە نەشرى 5 -، 158 - بەتلەر.

⑥ ئىسلام ئېنسكلوپېدىيىسى» 12 - توم 2 - جىلد 1988 - يىل (ئىستامبۇل) تۈركچە نەشرى 249 - بەت.

⑦ «ئېسك قەبرىسى - قازاقىستان ساقلىرىنىڭ سەنئىتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1991 - يىل 2 -، 3 - سان.

⑧ رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل، 444 -، 440 - بەتلەر.

⑨ تەپسىلىي مەزمۇننى «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى بالباللىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 3- سان) دىن كۆرۈڭ.

⑩ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 391 - بەت.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزىم كىتابلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش

مەرزىيە ئابلىم

(سانجى مائارىپ ئىنستىتۇتى خەنزۇتىلى كافېدراسىدىن)

تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 70 ـ، 80 ـ يىللاردىن باشلاپ، بۇددا دىنى كەشمىر ئارقىلىق ئالدى بىلەن ئۇدۇن، كېيىنرەك كۇسەن، قوچۇلارغا ھەمدە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان. بۇددا دىنىنىڭ ئېلىمىزگە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى شىنجاڭدا بۇددىزىم كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

X I ئەسىرنىڭ ئاخىرى X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نۇرغۇن جايلاردىن (كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلار) شۇنداقلا گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭ دېگەن جايلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇن قەدىمكى ئەسەرلەر بايقالدى. يالغۇز گېرمانىيىنىڭ 4 قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتىلا ئېلىپ كەتكەن يازما ھۆججەتلەر بىر نەچچە تۈمەندىن ئېشىپ كەتكەن، ئېلىپ كېتىلگەن ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەنە 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا بېرلىننى بومباردىمان قىلغان ۋاقىتتا ۋەيران بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، دۇنيا خاراكتېرلىك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەر تەتقىقاتى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ئالىملار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەر ئۈستىدە ئۆز تەتقىقاتلىرىنى باشلىۋەتتى. ئۇلار بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلىرىدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، تارىخى، ئېتىقادى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىدە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتتى، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزىم كىتابلىرى تەتقىقاتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنىڭ سانى ئېنىق بولمىغىنىغا ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزىم كىتابلىرىنىڭمۇ سانى ئېنىق ئەمەس. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرى باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان تەرجىمە ئەسەرلەر بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك 3 خىل يول ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

---

⑪ گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ـ ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىل، 28 ـ، 29 ـ قۇر.

⑫⑬⑰⑱⑲ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل، 1 ـ توم، 122 ـ، 247 ـ، 465 ـ بەتلەر، 2 ـ توم 410 ـ بەت.

⑭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل، 2138 ـ، 2145 ـ بېيىتلەر.

⑯ گۇملىيېف «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا، پەن نەشرىياتى، 1967 ـ يىلى 66 ـ، 67 ـ بەتلەر (رۇسچە نەشرى).

تەھرىرلىگۈچى: مەرھابا شاۋۇدۇن

1. ئۇدۇن، كۇسەن، كىنگىت تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن: «مايترى سىمىت» قەدىمكى كۇسەن تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2. خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن: «ئالتۇن يارۇق» (ئالتۇن ئۆڭلۈك، يارۇق يالتىراقلىق قوپتا كۆتىرىلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىق نوم بىتىك»، «بۇدساتۋا، ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى نوم ئۇستازىنىڭ تەرجىمىھالى».

3. XIII، XIV ئەسىرلەردە تىبەت تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن: «ئاراياجاۋاۋاداكاسۇترا».

يۇقىرىقى 3 خىل يولدىن باشقا يوللاردىن تەرجىمە قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزىم كىتابلىرى ھەققىدە قولغا چىققۇدەك ئېنىق پاكىتقا ئىگە ئەمەسمىز. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزىم كىتابلىرى مەيلى قايسى تىلدىن تەرجىمە قىلىنغان بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تىرىشچان، ئەقىللىق، ئىخلاسمەن ئۇيغۇر بۇددىست تەرجىمانلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىدىن كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تەرجىمان ۋە تىلشۇناسلاردىن سىڭقۇسەلى ۋە ئەنزاڭلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

سىڭقۇ سەلى تەخمىنەن مىلادى IX، X ئەسىرلەردە، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دا دۇنياغا كېلىپ، ئۆز دۆلىتىدە بىلىم تەھسىل قىلىپ، ئالىي مەلۇماتقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر ئالىم. ئۇ تولىمۇ زېرەك، تىرىشچان، زېھنى ئۆتكۈر بولغاچقا، ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا يەنە توخرى، سانسكرىت، خەنزۇ، تاڭغۇت تىللىرىنىمۇ پىششىق ئىگىلىگەن. بۇ مەشھۇر ئالىمنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تولۇق بىر مەلۇمات يوق. ئەمما ئۇنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن 3 بۈيۈك تەرجىمە ئەسىرى (خەنزۇتىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان) ھەممىمىزنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرىدۇ. ئۇلار «ئالتۇن يارۇق»، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئابخادخارھاكوشاھ» لاردىن ئىبارەت:

ئەنزاڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تەرجىمان. ئۇ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. 9 يېشىدىن باشلاپ بۇددا نومىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. ئۇ ئۆز تىلىنى پىششىق بىلىپلا قالماستىن، خەنزۇ، موڭغۇل، تىبەت تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇ تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى باشقا تىللاردىن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر بولۇپ، يۈەن شىزۇ قۇبلايخانغا تەقدىم قىلغان 10 جىلدلىق بۇددا نومى «نادىر نوملار توپلىمى» مۇ موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەردۇر. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان بۇددىزىم كىتابلىرى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① گېڭ شىمىن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى ئەسەرلىرى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى

② «غەربىي يۇرتنىڭ تەرجىمە تارىخى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرستېتى 1994 - يىل نەشرى.

③ فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلو، مۇگۇاڭۋېن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ تارىخ قارىشى

هۆرمەتجان ئابدۇراھمان فىكرەت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقات ئورنىدىن)

مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى ۋە ئەدىبى موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى مىلادى 1836 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىز يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى موللا ئەيسا بىننى موللا ئەزىزخان خوجا ئەينى ۋاقىتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي زاتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئوغلىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە ناھايىتىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ئۇنى 7 يېشىدىلا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان سايرام مەدرىسىدە ئوقۇتۇپ باشلانغۇچ ساۋاتىنى چىقارغان. 1847 - يىل 9 - ئايدا ئۇنى ئەينى زاماندا جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭلىق بولغان كۇچادىكى «ساقساق» مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. بۇ مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ئۆلىماسى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلپەت دېگەن كىشى ئىدى. موللا مۇسا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە ئۇستازىنىڭ غەمخورلۇقىدا، «قۇرئان»، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالىندارشۇناسلىق)، ئاسترونومىيە ئىلىملىرى ھەمدە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىپ، «بالا موللا»، «موللا مۇسا» دېگەنناملار بىلەن تونۇلۇشقا باشلىغان. بۇ جەرياندا ئۇ ئۇستازى موللا ئوسمان ئاخۇنىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك روھىنىڭ تەسىرىدە ئىدىيە جەھەتتىمۇ يېتىلىشكە باشلىغان. ئۇ 1854 - يىلى مەدرىسنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، ئانا مەكتىپى سايرام مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان.

كۇچا قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ تالىپلىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتناشقان ۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق سەركەردىسى ماخمۇددىن خوجىنىڭ مۆھۈرچىسى ۋە ئومۇمىي ئىشلار باشلىقى بولغان. بۇ جەرياندا خىزمەتتىكى مەسئۇلىيەتچانلىقى، بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى، كەمتەر، كىچىك پېئىللىقى بىلەن قوزغىلاڭچىلار ۋە خەلق ئارىسىدا زور ئابرويغا ئىگە بولغان. 1867 - يىلى ياقۇپبەگ ئۇچتۇرپاننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا بابابەك ھىسارىنىڭ كاتىپى بولغان. 1877 - يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا قېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 40 يىلغا يېقىن ۋاقتىنى يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. بۇ جەرياندا ئۇ بىر مۇنچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان. بۇلاردىن مەشھۇرراق بولغانلىرى «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا»، «دەربايان ئەسھابۇل كەھف»، «تارىخىي ئەمىنىيە»، «دىۋان مەسنەۋى»، «تارىخىي ھەمىدى»، «سالامنامە» قاتارلىقلاردۇر.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ كېيىنكى ئۆمرى ناھايىتى ئېغىرچىلىق ئىچىدە ئۆتىدۇ، بۇ ئېغىر تۇرمۇش ئۇنى جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتۇرىدۇ. 1917 - يىلى 81 ياشقا كىرگەن موللا مۇسا سايرامى ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ يۇرتى سايرامغا قايتىدۇ. شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر

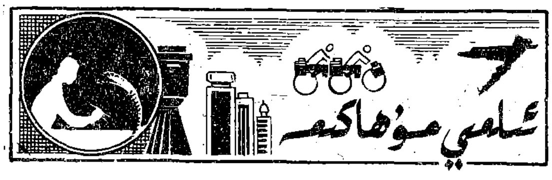

ئالىملىرىنىڭ بىرى، تارىخشۇناس موللا مۇسا سايرامى بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدۇ ۋە ئانا يۇرتى ئاناقىز يېزىسىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

1757 - يىلدىن 1884 - يىلغىچە بولغان 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت، شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپ، ئىجتىمائىي، سىياسىي جەھەتتە كۆپ داۋالغۇشلار يۈز بەرگەن، ھەر مىللەت خەلقى چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇمى ۋە ئېزىشىگە ئۇچرىغان ھەم بۇ زۇلۇملارغا قارشى تۇرلۇك قوزغىلاڭلارنى ئېلىپ بارغان دەۋر بولدى. كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ۋە تارىخچىلار بۇ ئىجتىمائىي، سىياسىي داۋالغۇشلار، ئۆزگىرىشلەر ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشتى.

بۇ ئەسەرلەر ئارىسىدا تارىخشۇناس ئالىم موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەممىدى» ناملىق ئەسىرى ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. ئالىم بۇ ئەسەردە مەيلى تارىخىي قاراش ياكى تارىخ يېزىش جەھەتتە بولسۇن ئۆزىدىن ئىلگىرىكى، شۇنداقلا ئۆز زامانىسىدىكى تارىخشۇناسلاردىن كۆپ ئىلگىرى كەتكەن.

ماقالىمىزنىڭ بېشىدا ئېيتقىنىمىزدەك، موللا مۇسا كىچىكىدىنلا زېرەك ھەم ئىجتىھاتلىق بولغاچقا، ئۆز ئىلمى بىلەن يۇرتداشلىرى ئارىسىدا نامى چىقىپ تونۇلۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭ «تارىخىي ھەممىدى» نى يېزىشىغىمۇ يۇرت ئەھلىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسى تۈرتكە بولغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ تارىخ ئىلمىغا بولغان ھېرىسمەنلىكى ۋە قىزىقىشى، يۇرت ئەھلىنىڭ ئىلھام بېرىشى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدە كىتاب يېزىش ئۈچۈن بىر قىسىم جايلارغا بېرىپ بىۋاسىتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش جەريانىدا ھەرخىل ئادەملەر بىلەن ئۇچرىشىپ خەلقنىڭ ئەھۋالىنى، ھال - كۈنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاقسۇدا يېزىقچىلىق بىلەن ئۆتكەن ھاياتى نامرات پەقىرانە ئۆتكەچكە، ئۇ ئۆزى ئۇچرانقان ۋەقەلەرگە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا مۇئامىلە قىلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئىدىيىسىدىكى خەلقپەرۋەرلىك خاھىشىنىڭ ئۆسۈپ بېرىشىغا، توغرا تارىخ قارىشىنىڭ يېتىلىشىگە تۈرتكە بولغان.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ تارىخ قارىشى ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغاندا، ئالدى بىلەن تارىخشۇناسلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىلىمنىڭ ئايرىم بىر پەن سۈپىتىدە خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىۋارغا ھەم قىممەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تارىخ ئىلمى ناھايىتى زور بىر ئىلىم بولۇپ، ھەممە پەنلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى ئوقۇتۇش ۋە تارىختىن خەۋەردار بولۇش، ئىنسان ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشتۇر. بۇ پەننى بىلىدىغانلار بولسا خالايىق نەزەرىدە ئۇلۇغ ھېسابلىنىپ، سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلەردە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى بىلمەيدىغانلار ياكى ئۇنىڭدىن بىخەۋەر كىشىلەر گەرچە قانچە يۇقىرى كامالەتكە يەتكەن بىلەنمۇ، ئۇلاردا ئالىملارنىڭ ئالدىدا يەنىلا نەزەر ۋە ئېتىۋاردىن يىراقتۇر. تارىخنىڭ پايدىسى تولا، مەنپەئىتى كۆپ بىر ئىلىم. چۈنكى ئادەملەرنىڭ دەرىجە ۋە تەبىقىلىرى، ئۇلارنىڭ تۇغۇلغان ياكى ۋاپات بولغان چاغلىرى، ئىز - ئالامەتلىرى، خۇلقى - ئەخلاقى، ياشايدىغان جاي ۋە ماكانلىرى، ئاۋات قىلغان شەھەر ۋە زېمىنلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى پەقەت تارىخ ئىلمىنىڭ ياردىمى بىلەنلا بىلگىلى بولىدۇ...»①.

دەرھەقىقەت، خەلقىمىز قەدىمدىنلا تارىخ ئىلمىغا ئالاھىدە قىزىقىش بىلەن قاراپ، ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن ھەمدە نۇرغۇن تارىخىي ئەسەر - تەزكىرىلەرنى يارانقان بولسىمۇ، تارىخ كىتابلىرىنىڭ چىنلىق دەرىجىسىگە قارىغاندا، ئەپسانە - رىۋايەت خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بايان قىلغۇچىلار تارىخىي پاكىتلارنىڭ چىنلىقىغا ئەھمىيەت بەرمەي، ئۆزلىرىنىڭ سۇبيېكتىپ ھېسسىياتىنى ئارىلاشتۇرۇپ بايان قىلغاچقا، تارىخىي ۋەقەلەر كۆپرەك رىۋايەت تۈسى ئېلىپ قېلىپ، ئەسەرنىڭ چىنلىقلىق دەرىجىسىگە ئېغىر نۇقسان

يەتكەن. تارىخشۇناسلار ۋە تارىخ - تەزكىرە تېمىسىدىكى ئەسەرلەردە ئېنىق يىل - دەۋر ئۇقۇمىنىڭ بولماسلىقى ئەسەرلەرنىڭ ئەپسانە، رىۋايەتلىك تۈسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرۇۋەتكەن.

موللا مۇسا سايرامى تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىش جەھەتتە، گەرچە، ئىلگىرىكى تارىخشۇناسلاردىكى بۇ خىل خاھىشتىن پۈتۈنلەي خالىي بولۇپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تارىخشۇناسلارنىڭ تارىخ يېزىش ئۇسۇلى ۋە تارىخقا تۇتقان پوزىتسىيىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، جىق ئىلگىرى كەتكەن.

موللا مۇسا سايرامى تارىخ ئىلمىنى ئۆز ئالدىغا بىر ئىلىم سۈپىتىدە تونۇپ، تارىخنى بايان قىلىشتا، تارىخىي پاكىتلارنى ئاساس قىلىشنى، پاكىتقا ھۆرمەت قىلىشنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ ئەسھابۇل كەھف توغرىسىدىكى بايانلىرىدا، ئۇ ئالدى بىلەن ئەسھابۇل كەھفنىڭ تۇرپاندا ئەمەسلىكىنى دەلىللەيدىغان ئىشەنچلىك دەلىللەرنى نەقىل كەلتۈرگەندىن كېيىن، شۇنداق دەيدۇ: «كىشىلەر ئەسھابۇل كەھف توغرىسىدىكى ئاساسىي دەلىل ھۆججەتلەر ئافاق خوجا تۇرپانغا كېلىپ كەشپۇمۇراقىبە قىلغان چاغدا ئاشكارىلانغان دەيدۇ. لېكىن ئافاق خوجىنىڭ بۇ كەشپى كارامەتلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى يەنە باشقا دەلىل ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى ئەۋلىيا ئەزىملەرنىڭ كەشپى - كارامەت، ئىلھاملىرى ئارقىلىق ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملارنىڭ قەۋرىسىنىڭ قانداق جايدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا بولمايدۇ.»② ئۇ يەنە تارىخ يېزىشتا ئاغزاكى گەپ - سۆز، گۇمانىي پەرەزلەرگە تايىنىشقا بولمايدىغانلىقىنى، چوقۇم ئېنىق پاكىتلار ئارقىلىق دەلىللەش كېرەكلىكىنى ئېيتىپ شۇنداق دەيدۇ: «بىرەر ئادەمنىڭ گۇمان، ئېھتىمال بىلەن دەپ قويغان سۆزلىرى ھۆججەت ۋە ئاساس بولمايدۇ. تەتقىقاتچى ئۆلىمالار ئۆز سۆزىنى پەقەت ئېنىق لۇغەت ئىلمى بىلەنلا بايان قىلىدۇ، ئەقلىي قىياس بىلەن ھۆكۈم قىلمايدۇ.» ③ «ھەرقانداق كىشىنىڭ قىلغان سۆزى يەنە بىر كىشىنىڭ سۆزىگە قارشى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن كۈچلۈك ھۆججەت كەلتۈرمەي تۇرۇپ ھەقىقەتكە يەتكىلى بولمايدۇ»④.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋشكە بولىدىكى، موللا مۇسا سايرامى ھەقىقىي ئىلىم ئەھلىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئىلمىي پەزىلەتنى نامايان قىلغان. ئۇ بۇ پەزىلىتىنى تۆۋەندىكى بايانلىرىدا تېخىمۇ ئوچۇق ئىپادىلەيدۇ: «بىز يۇقىرىقى بىر قانچە ھۆكۈملەرنى ۋاراق سەھىپىسىگە تىزدۇق. ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى ھەقىقىي دەلىللىرى بويىچە بايان قىلدۇق. ئەگەر بىزنىڭ كۆرسەتكەن دەلىللىرىمىزگە شەك - شۈبھە قىلغۇچىلار بىز بايان قىلغان دەلىللىرىمىزدىنمۇ توغرا ھەم كۈچلۈك ھۆججەت ۋە ئىشەنچلىك دەلىللىرىنى كۆرسىتىپ سۆزلىرىمىزنى رەت قىلسا، بىز ئەلۋەتتە، ئۇلارغا تەسلىم بولىمىز»⑤.

موللا مۇسا سايرامى مانا مۇشۇ سۆزلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئىلمىي مەۋقەسىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ خىل ئىلمىي پوزىتسىيە بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىلىم ئەھلىنىڭ ئۆرنەك قىلىشىغا، ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدۇ.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ تارىخ ئىلمىگە قوشقان تۆھپىسى ئۇنىڭ تارىخ ئىلمىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە تارىخ قاراشلىرىدا بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن، بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە كۆرسىتىش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى «تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىپ، ئوبيېكتىپ تارىخنى ئەينەن بايان قىلىش» تىن ئىبارەت تارىخشۇناسلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان ئاساستا يېزىپ چىققان. چۈنكى: «تارىخنى ئۆزىنىڭ ياكى بىرەر ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسىتىدە يازماستىن، بەلكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن بىر مەيداندا تۇرۇپ، ئوبيېكتىپ پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلغان ھالدا تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش» بارلىق تارىخشۇناسلار ئورتاق ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئىلمىي ئەخلاق مىزانىدۇر. موللا مۇسا سايرامى مانا شۇ مىزانغا ئەمەل قىلغان ھالدا تارىخ يازغان. ئۇ ئۆز ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى، يەنى 1864 - يىلغىچە بولغان تارىخىي

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

جەريانلارنىيېزىشقا ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەرنىڭ بىر قىسىم تارىخىي كىتابلىرىنى ۋە رىۋايەتلىرىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسىرىنىڭ جېنى بولغان 1 ـ ۋە 2 ـ داستان قىسمىنى، يەنى كۇچا قوزغىلىڭىدىن ياقۇپبەگ دەۋرىگىچە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى يېزىشتا شۇ ۋەقەلەرگە بىۋاستە قاتناشقانلارنىڭ بايانلىرى ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئەھۋاللارنى ئاساس قىلغان. بۇ ئەسىرنى يېزىش ئۈچۈن قەشقەردىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى ئۇزۇن مۇددەت ئايلىنىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەم ئۆزى بىۋاستە كۆرگەن، ئاڭلىغان ماتېرىياللار ئۈستىدە قايتا ـ قايتا سېلىشتۇرۇش، تەكشۈرۈش، تەھرىرلەش ئېلىپ بېرىپ، ئاندىن قەلەم تەۋرەتكەن. ئۆزىمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، «مەن بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى قىسمىنى پايدىلىق تارىخ كىتابلىرىنىڭ تاللانغان مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ يازدىم، كېيىنكى قىسمىنى بولسا شۇ ۋەقەلەرنى كۆرگەن ۋە بىلگەنلەردىن سوراپ بىلىپ، ئۇلارنى تەھرىر يىپىغا باغلاپ، بايان سەھىپىسىگە ئورنىتىپ، قىسقىچە بۇ تارىخ كىتابىغا «تارىخىي ھەمىدى» دەپ ئات قويدۇم ۋە 1 مۇقەددىمە 2 داستان، 1 خاتىمە بىلەن تاماملاپ يەتكۈزدۈم» ⑦ دەپ يازغان.

شۇڭىمۇ موللا مۇسا سايرامىنىڭ بۇ ئەسىرى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخ توغرىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم ۋە ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ، شۇ دەۋردىكى شىنجاڭ تارىخىغا دائىر يېزىلغان ھەرقانداق بىر چەت ئەل ياكى جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى موللا مۇسا سايرامى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ بىۋاستە قاتناشچىسى ھەم شاھىدى، ئۇنىڭ بايانلىرى ئوبيېكتىپ ھەم ئىشەنچلىك بولۇپ، تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتىمۇ يۇقىرى.

ئىككىنچىدىن، تارىخشۇناس موللا مۇسا سايرامى تارىخنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق پائالىيىتى دەپ قاراپ، خەلق ئاممىسىنىڭ پائالىيىتى ۋە تۇرمۇشىنى يېزىش بىلەن بىرگە، شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ، يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ، دىندارلارنىڭ ياخشى ـ يامان ئىشلىرىنى ئەينەن بايان قىلغان ھەم ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

موللا مۇسا سايرامى گەرچە تەقۋادار مۇسۇلمان ۋە خوجا ئەۋلادى بولسىمۇ، لېكىن باشقىلارغا ئوخشاش خوجىلارنى پەيغەمبەر ئەۋلادى، ئالىي نەسەپلىك كىشىلەر دەپ قارىغۇلارچە كۆككە كۆتۈرمەستىن، ئۇلارنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى، سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە ئوبيېكتىپ، ئاقىلانە مەيداندا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلغان. بىر قىسىم خوجىلارنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىش ئىزلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە بىر قىسىم خوجا ـ ئىشانلار، سوپىلارنىڭ دىنىي تونغا ئورىنىۋېلىپ ھەرخىل ۋاستىلار بىلەن نادان خەلقنى ئالداپ، خەلق ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك، گۇرۇھۋازلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ، بىگۇناھ خەلقنى بىر ـ بىرىگە دۈشمەن قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىدەك رەزىل ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان. بۇ ھەقتە شۇنداق يازىدۇ: «گەرچە ھەممە مۇسۇلمان بىر دىن ۋە بىر مەزھەپتە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار 2 پىرقە ھەتتا بىر قانچە تائىپىلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر ـ بىرىگە ھەسەت ـ ئاداۋەت قىلىشىپ، 1 تائىپە 1 سەئىدكە ئىناۋەت ـ ئىتاۋەت قىلىشىپ، يەنە 1 سەئىدكە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ ئۆزىگە «ئاق تاغلىق» ياكى «قاراتاغلىق» دەپ ئات قويۇپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت ـ زالالەتكە سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىپ، ھەتتا بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلارنى ئۆزىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان ۋە شۇملۇقىنى ئايرىپ ئالالماپتۇ، بەلكى بۇ جاھىل، ۋاپاسىز مەككار سوپىلار ئۆزىنىڭ بۇ قىلغان ئىشلىرىدىن ھايا ياكى نومۇسمۇ قىلماپتۇ» ⑦.

ئۇ «ئاق تاغلىق»، «قاراتاغلىق» لارنىڭ ماھىيەتتە دىنىي مەقسەتتە ئەمەس بەلكى سىياسىي غەرەز، ھوقۇق، ئىمتىياز يولىدا گۇرۇھۋازلىق قىلىۋاتقانلىقىنى تولۇق تونۇپ يەتكەن. شۇڭا بۇ ھەقتە ئېنىق قىلىپ، «2 تائىپىنىڭ ئېتىقادى خاتا ھەم بىھۇدىدۇر.» دەيدۇ⑧ ھەم ئۆزىنىڭ بۇ خىل گۇرۇھۋازلىقلاردىن مۇستەسنا ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلىپ:

شۈكرۇللاھ فارىغ ئولدۇم مەن قارا، ئاق تاغدىن،
نە ئۈچۈنكىم مېۋە يەپدۇرمەن شەربەت باغىدىن[9].

(خۇداغا شۈكۈر، شەربەت بېغىدىن مېۋە يېگەنلىكىم ئۈچۈن، قاراتاغلىق ۋە ئاق تاغلىقلارنىڭ تەسىرىدىن خالاس بولدۇم) دەپ يازىدۇ.

ئۇ دىنىي تونغا ئورىنىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ نام - شۆھرەت، يۇقىرى مەرتىۋە، سىياسىي ئۈستۈنلۈك تالىشىشتەك تۈرلۈك غەرەزلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاۋام خەلقنى ئازدۇرۇپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ جاھالەتكە ئۈندەۋاتقان رىياكار، ئالدامچى سوپى - ئىشانلارنىڭ قىلمىشلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ شۇنداق دەيدۇ: «بۇ دىيارلاردا ئۆزىنى مۇسۇلمان شەكلىگە كىرگۈزۈپ، خالايىقنى ئازغۇنلۇق - زالالەت ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان، ئىپلاس سوپىلار ناھايىتىمۇ كۆپ. ئەگەر ئىسلامى شېرىپنىڭ قەتئىي دەلىللىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلار دەيدىغان بولساق، بۇ ئادەملەر پەقەت جاھىل سوپى، ئالدامچى ماشايىخلارنىڭ ئۆزىدۇر»[10].

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، موللا مۇسا سايرامى ئىسلام دىنىغا ھەقىقىي ئەمەل قىلىش ۋە ئۇنى توغرا تونۇش جەھەتتە ئەتراپلىق بىلىم ۋە چۈشەنچىگە ئىگە بولغاچقا، ئالدامچى سوپىلارنىڭ دىنىي تونغا ئورۇنۇۋېلىپ خەلقنى ئالداشتەك رەزىل قىلمىشلىرىغا قارىتا قەتئىي كۈرەش قىلغان. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىدىيىسى تارىخىي ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىنىپ قالماستىن، يەنە ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە يارقىن ئىپادىلەنگەن[11].

موللا مۇسا سايرامى مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈشكە ماھىر، مەسىلىلەرگە ئوبيېكتىپ تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىش روھىغا ئىگە بولغاچقا، ئىدىيالىستىك دۇنيا قاراش ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان شارائىتتىمۇ دادىل ھەم جۈرئەتلىك ھالدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھەم يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويالىغان.

(1) ئۇ تارىخىي تەرەققىياتنى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان دىئالېكتىك جەريان دەپ قارىغان. تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى ئەنە شۇ قاراش بويىچە تەھلىل قىلىپ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش جەريانى ئىكەنلىكى، يەنى دىئالېكتىك جەريان ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. مەسىلەن: ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلىپ خەلقنىڭ ئۈستىدىكى زۇلۇمنىڭ ئېغىرلاپ بېرىشى مۇقەررەر ھالدا قارشىلىق پەيدا قىلىپ ھاكىمىيەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇقەررەرلىكنى چۈشەندۈرىدۇ.

كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇب بولۇش سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلغاندىمۇ، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن ئوبيېكتىپ تەھلىل قىلىپ مەغلۇبىيەتنى قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلغان خوجىلارنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي، ئۆزلىرى بىلەنلا بولۇپ كەتكەنلىكتىن، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىشنى ئويلىمىغانلىقتىن بولغان دەپ قارىغان.

(2) موللا مۇسا سايرامى خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ كۈچ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇ تارىخنى خەلق ئاممىسىنىڭ يارىتىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، شەخسنىڭ تارىختىكى رولىغىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ تارىخنى ئايرىم ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ پائالىيىتى دەپ قارىماستىن، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق پائالىيىتى دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ تارىخ يازغاندا ھۆكۈمرانلارنىڭ پائالىيىتىنى يېزىپلا قالماستىن، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ پائالىيىتى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان ھالدا يازغان، خەلقنىڭ ھەرقايسى ھۆكۈمرانلار دەۋرىدىكى تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەينەن بايان قىلىپ سېلىشتۇرۇپ، باھا بەرگەن.

تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە باھا بەرگەندىمۇ ئۇلارنىڭ رولىنى كۆرسىتىپ، مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك ئىجابىي تەرەپلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك سەھۋە - خاتالىقلارنىمۇ ئوبيېكتىپ تەھلىل قىلىپ

www.uyghurkitap.com

كۆرسىتىپ، باھا بەرگەن.

(3) موللا مۇسا سايرامى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭا ئۇ تارىخ يازغاندا جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى بىلەن سىياسىي ئەھۋالىنى زىچ باغلاپ تەھلىل قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىكى ئۆزگىرىش مۇقەررەر ھالدا سىياسىيغا ۋە باشقا تەرەپلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى، يەنى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۈستىقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. مەسىلەن: شۇ ۋاقىتلاردىكى مەيلى قىسقا، مەيلى ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن بولسۇن، تۈرلۈك ھاكىمىيەتلەرنىڭ گۇمران بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەردىن بىرى خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش مۇھتى بىلەن ھېسابلاشماي، خەلق ئۈستىدىكى ئىقتىسادىي زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتكەنلىكتىن بولغان دەپ قارىغان.

يۇقىرىقىدەك تارىخىي قاراشلىرى ئالىمنىڭ ئىدىيىسىدىكى ۋە تارىخىي قارىشىدىكى ئىلغار تەرەپلەر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيلى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا بولسۇن، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى توغرا كۆزىتىش ۋە بايقاشقا باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ تارىخ قارىشىدا يۇقىرىقىدەك ئىلغار تەرەپلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىت ۋە باشقا ئامىللارنىڭ تەسىرىدە ئالىم بىر قىسىم ئىدىيالىستىك تارىخ قارىشى ۋە ئىدىيىنىڭ تەسىرىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن. ماقالىنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرنى دىنىي تۈس بىلەن ئىلاھىيلاشتۇرۇپ بايان قىلىپ، تارىخىي چىنلىق بىلەن توقۇلما رىۋايەتلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشتەك ئەھۋاللارمۇ چىلىقىدۇ. بۇلارنى موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىدىيىسى ۋە تارىخ قارىشىدىكى قىسمەن تارىخىي چەكلىمىلىكلەر دەپ قارىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، بۇ قىسمەن تارىخىي چەكلىمىلىكلەر ئالىمنىڭ ئىدىيىسىدىكى، تارىخ قارىشىدىكى ئىلغار، ئىجابىي تەرەپلەرگە، شۇنداقلا ئالىملارنىڭ تارىخشۇناسلىق ئىلمىغا قوشقان تۆھپىسىگە، ئورنىغا ھېچقانداق نۇقسان يەتكەزمەيدۇ. چۈنكى ھەرقانداق بىر ئىدىيىۋى قاراش مۇئەييەن بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە شۇ دەۋرنىڭ تامغىسىنى باسماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

ئىزاھلار

①موللا مۇسا سايرامى، «تارىخىي ھەمىدى»، بېيجىڭ، 1986 - يىل نەشرى، 35 -، 36 -، 37 - بەتلەر.

②يۇقىرىدىكى كىتاب، 675 - بەت.

③موللا مۇسا سايرامى، يۇقىرىقى كىتاب، 677 -، 678 - بەتلەر.

⑤④يۇقىرىدىكى كىتاب، 701 -، 702 - بەتلەر.

⑥يۇقىرىدىكى كىتاب، 38 - بەت.

⑦يۇقىرىدىكى كىتاب، 141 - بەت.

⑨⑧يۇقىرىدىكى كىتاب، 142 -، 143 - بەتلەر.

⑨يۇقىرىدىكى كىتاب، 692 - بەت.

⑩ «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن تاللانما» — «بۇلاق» ئومۇمىي 15 - سان.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇستا خەتتات، رەسسام ھەم بايازچى پاشاغوجام

ھاكىم جاپپار

غۇلجىدا ئۆسكەن، يېشى 50 ـ 60 تىن ئاشقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پاشاغوجامنى بىلىدۇ. پاشاغوجام ھاكىم بېك غوجا ئوغلى (1893 ـ 1962) غۇلجىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۇستا خەتتات، رەسسام ھەم بايازچى، شۇنداقلا مەرىپەتپەرۋەر زات. ئۇ غۇلجا شەھىرىدىكى قارادۆڭ ياردەم مەكتىپىنى قۇرغۇچىلاردىن بىرى بولۇپ، ئۆزۈن ۋاقىت ياردەم مەكتىپىنىڭ مۆتىۋەللىسى بولۇپ، مەكتەپ مائارىپىنى قوللاپ كەلگەن ۋە ئۆز پەرزەنتلىرىنىمۇ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلىگەن. پاشاغوجامنىڭ خەدىزخان (ھازىر غۇلجىدا)، سېيىتخان (ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاتاقلىق دوختۇر بولۇپ، ئالەمدىن ئۆتكەن)، خوجىخان (ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى)، ئابلىزخان (شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى) قاتارلىق پەرزەنتلىرى بار.

پاشاغوجام ئاجايىپ ئاق كۆڭۈل، كىچىك پېئىل، يۈكسەك ئىنسانىي پەزىلەتكە ئىگە، ھەممە كىشىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە سازاۋەر زات ئىدى.

مەن 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىلى ۋالىي مەھكىمە مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقان چاغلىرىمدا بۇ كىشىنى دائىم دېگۈدەك كۆرۈپ تۇراتتىم. پاشاغوجام ھەر جۈمە كۈنى 3 ـ 4 كىلومېتىر يولنى پىيادە بېسىپ، قارادۆڭ مەھەللىسىدىن شەھەر ئىچىدىكى بەيتۇللا مەسچىتىگە جۈمە نامىزىغا كېلەتتى. پاشاغوجام ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي، داۋاملىق پىيادە يول يۈرەتتى.

بۇ ھەقتە ئۇنىڭ ئوغلى خوجىخان دادىسىنى ئەسلەپ مۇنداق دېدى: «دادامدىن مەن نېمىشقا ھارۋىغا چۈشمەيدىغانلىقى ۋە ئاتقا مىنمەيدىغانلىقى توغرىسىدا سورىغىنىمدا، دادام: ئەتراپىمدا ھەرقايسى يۇرتتىن كەلگەن كەمبەغەللەر ئولتۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئالاھىدە بولۇۋېلىش ياخشى ئەمەس، دېگەنىدى» خوجىخان يەنە مۇنداق دېدى: «دادام ھەتتا يېڭى كىيىملەرنىمۇ كىيىشنى خالىمايتتى، بىزگىمۇ ئالاھىدە كىيىملەرنى كىيگۈزمەيتتى، بىزگە ئالاھىدە بولۇۋالماڭلار، خەلقنىڭ ئالدىدا تەكەببۇرلۇق قىلماڭلار دەيتتى».

پاشاغوجام ھەقىقەتەن سەمىمىي، ئاددىي ـ ساددا، كەمتەر، كىچىك پېئىل ئادەم بولۇپ، كىشىلەرگە سىلىق ـ سىپايە مۇئامىلە قىلاتتى. باشقىلارنى رەنجىتىپ قويۇشنى ھەرگىز خالىمايتتى. پاشاغوجام يەنە ئىنتايىن ئىزدىنىدىغان، ھارماي ـ تالماي تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان ياخشى خىسلەتلەرگە ئىگە ئاتاقلىق مۇزىكانت ئىدى. ئاتاقلىق مۇزىكانت ھۇسەنجان جامى پاشاغوجامنى ئەسلەپ: «مەن بىر كۈنى دادامدىن غۇلجىدا دۇتتار چېلىشقا كىم ئۇستا دەپ سورىسام، دادام: پاشاغوجام ئۇستا، دۇتتار چېلىشتا باشقىلار ئۇ ئادەمگە يەتمەيدۇ، دېگەنىدى» دەيدۇ.

يولداش خوجىخان يەنە مۇنداق دېدى: «دادام سەنئەت خۇمار ئادەم ئىدى، ئۆز زامانىسىدا كارۋىشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن كۆپ بىللە بولغانىكەن، مەشرەپلەرگە بارسا كارۋىشاڭ ئاخۇنۇم دادامنى يېنىدا ئولتۇرغۇزۇۋالاتتىكەن، دادام بۇ كىشىدىن 12 مۇقامنى يېزىۋالغانىكەن، لېكىن كېيىن ئۇنى ئابدۇراخمان ئەپەندى (سامىكامنىڭ دادىسى) كۆرۈپ

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

باقاي دەپ ئېلىپ قايتۇرۇپ بەرمىگەن، بۇ توغرىلىق دادام كۆپ خاپا بولۇپ يۈرگەن. بىز ئېسىمىزنى بىلگەن چاغلاردا دادام 12 مۇقام يوقاپ كېتىدىغان بولدى دەپ بەك ئۆكۈنۈپ يۈرەتتى. 1952 ـ يىلى ئاكام سېيىتخان ئىلى تىببىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ يەكەنگە باردى. ئاكام يەكەندە تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن تونۇشۇپ قېلىپ، دادامغا يەكەندە 12 مۇقامنى بىلىدىغان ئادەم بار ئىكەن، دەپ خۇش خەۋەر ئېيتىپ خەت ۋە رەسىم ئەۋەتكەن. هازىر 12 مۇقام كىتابىغا چىقىرىلغان تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ رەسىمى ئەنە شۇ ئاكام سېيىتخان تارتىپ، دادامغا خۇش خەۋەر ھېسابىدا ئەۋەتكەن رەسىم (بۇ رەسىم مەندىمۇ بار، مېنىڭچە، ئۇ تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ هازىر ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر رەسىمى بولسا كېرەك دەپ قارايمەن). يەنە بىر ئىش، كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ساتارىنى دادام گۆرۈخاندىن سېتىۋېلىپ ساقلىغان. كېيىن ئىلىدا «سانايى نەفىسە» قۇرۇلغان چاغدا، شۇلارغا تەقدىم قىلغان. ئەپسۇسكى بۇ ساتار يوقىلىپ كېتىپتۇ».

دېمەك، يولداش خوجخاننىڭ ئەسلىمىسىدىن بىز پاشاغوجامنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئەتراپلىق يېتىلگەن، يېڭىلىققا ئىنتىلىدىغان، سەنئەتكارلارنى دوست تۇتىدىغان، قەدىرلەيدىغان، مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالايمىز. پاشاغوجام يەنە ئۇستا خەتتات ھەم بىرنەچچە «باياز» نىڭ تۈزگۈچىسى ئىدى.

يېقىندا مەن ئالمۇتىدا تۇرۇشلۇق ژۇرنالىست تۇرسۇن قاھارنىڭ «بىر باياز ۋە ئۇنىڭ تۈزگۈچىسى» دېگەن ماقالىسىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇ ماقالە مېنىڭ ئەسلىمەم بىلەن خېلى ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، تەكرار بولۇپ قالماسلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، تۇرسۇن قاھارنىڭ «بىر باياز ۋە ئۇنىڭ تۈزگۈچىسى» دېگەن ماقالىسىنى قوشۇمچە قىلىپ ئەينەن بېرىشنى لايىق تاپتىم:

«بىر باياز ۋە ئۇنىڭ تۈزگۈچىسى»

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بايازچىلىق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم. باياز بىرقانچە شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن تۈزۈلگەن شېئىرىي توپلام دېگەن چۈشەنچىنى بىرىدۇ، بايازنى شائىرلار ياكى شېئىر ئىشقىۋازلىرى تۈزۈشى مۇمكىن. بەزەن ۋاقىتلاردا كاتىپ ۋە ئۇستا خەتتاتلار بىر شائىرنىڭ ۋە بىرقانچە شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى توپلاپ كۆچۈرۈپ، شېئىرىي توپلام هالىغا كەلتۈرىدۇ، باياز ـ مەجمۇئە، ئانتالوگىيە، دىۋانلاردىن پەرق قىلىدۇ. باياز تۈزۈش شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ ئۇيغۇر، تاجىك، ئەزەربەيجان، ئۆزبېك، تۈرك، ئىران ۋە ئەرەب خەلقلىرى ئەدەبىياتىدىمۇ راۋاجلانغان. باياز ئۆز دەۋرىدە بەدىئىي ئەدەبىياتنى تەشۋىق قىلىشتا خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. بايازچىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا X — XV ئەسىرلەردە ۋۇجۇدقا كېلىپ، بارا ـ بارا تەرەققىي قىلغان. XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاساسەن مەشھۇر شائىرلارنىڭ غەزەللىرىدىن تەركىب تاپتى. XVIII، XIX ئەسىرلەرگە كەلگەندە، كۆپلىگەن شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن توپلىنىپ تۈزۈلىدىغان بولدى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ باياز تۈزۈش خېلى ئەنئەنىگە ئايلانغان. باياز تۈزۈش كاتىپ ۋە ئۇستا خەتتاتتىن بەدىئىي سەۋىيە، سەنئەتنى تەلەپ قىلىدۇ. بايازنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ ياسىلىشى ۋە بەتلىرىنىڭ زىننەتلىنىشى بايازغا قويۇلىدىغان شەرتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، تۇرپان ۋە باشقا شەھەرلىرىدە ئاساسەن قولىيازما شەكلىدە باياز تۈزۈش خېلى كەڭ ئورۇن ئالغان. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىشتە بايازچىلىق ئاساسىي مەنبەلەرنىڭ بىرى بولىدۇ. بايازچىلىق كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىنى ئۆگىنىشتە هەرخىل ناملار بىلەن خەلق ئىچىگە تارقالغان. مەسىلەن: ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ بايازلىرىدىن «باياز زەلىلى»، «باياز گۈلشەن»، «باياز نازىم» ۋە باشقىلارنى كۆرستىشكە بولىدۇ.

XIX، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بايازچىلىق غۇلجا شەھىرىدىمۇ بىر ئاز شەكىللەندى. فۇزۇلى، ھۇۋەيدا، مەشرەپ بايازلىرى بىلەن بىرگە «باياز نىزامى»، (نىزامىدىن ئاخۇنۇم) بايازلىرى

كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئەنە شۇنداق بايازلارنىڭ بىرى مىلادى 1925 - يىلى (ھىجرىيە 1343 - يىلى) دا ئۇستا خەتتات پاشاغوجام ھاكىم بېك ئوغلى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىدىن ئەمىرى، خوجاجاھان، گۇلشەن، ئۆزبېك شائىرلىرى پۇرقەت، مۇقىمى ۋە باشقا ئازكەم 10 شائىرنىڭ 27 چە غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەسلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ باياز 34 بەتلىك بولۇپ، 20 - بەتتىن باشلىنىپ، ئاخىرى تاماملانماي ۋاراقلىرى بوش قالدۇرۇلغان. بۇنىڭغا قارىغاندا تۈزگۈچىنىڭ بۇ بايازغا يەنە بىرقانچە شائىرلار شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەرنى كىرگۈزمەكچى بولغانلىقى مەلۇم.

مەن مەزكۇر بايازنى تۈزگۈچى پاشا غوجامنىڭ ئوغلى سېيىتخان بىلەن يېقىن زامانداش بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئاتىسىنى ياخشى بىلىمەن. ئاتىسى بىلەن بىرقانچە قېتىم سۆھبەتتە بولغان. ئۇ غۇلجا شەھىرىدىكى پېشقەدەم مويسىپىتلارنىڭ بىرى. ئۇ خەتتات، رەسسام، تارىخچى، ناخشىچى (ئىلى خەلق ناخشىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىنى بىلىدۇ)، فولكلورچى (ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنى بىلىدۇ)، مانا مۇشۇ خىسلەتلىرى بىلەن ئۇ ئىلى تەۋەسىدە مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. ئۇ بىلىمدان بولۇش بىلەن تەڭ ئۆز دەۋرىدە ئىلى تەۋەسىدە ئۆتكەن ۋاڭ، گۇڭ ۋە غوجىلار تارىخىنى، ئۆز ئەجدادىنىڭ نەسەبىنى ئوبدان بىلىدۇ، ئۇ مۇشۇلار توغرىسىدىكى يازما خاتىرىسىنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ كەتكەن.

50 - يىللىرى بولسا كېرەك ئېھتىمالىم، پاشاغوجام ماڭا مەزكۇر بايازنى تەقدىم قىلغاندىن كېيىن، باشقا يەنە قانداق قولىيازما، بايازلارنى پۈتكەنلىكىنى سورىدىم. پاشا غوجام ناھايىتى كەمتەرلىك بىلەن موللا بىلال نازىم، نىزامىدىن ئاخۇنۇم، ناسۇھا داموللام ۋە قول خوجائەخمەتلەرنىڭ نەزمىلىرىدىن باياز تۈزگەنلىكىنى، غۇلجىدا ئۆتكەن قىزىقچى ئىمىرخان غوجىنىڭ لەتىپىلىرىدىن نۇسخا كۆچۈرگەنلىكىنى ۋە ئۇلاردىن بەزىلىرىنى ئابدۇلموتائالى خەلپەمگە تەقدىم قىلغانلىقىنى ئېيتتى.

پاشاغوجام خۇشخەت يازغۇچى، كاتىپ، ئۇستا خەتتات، نەققاش ۋە رەسسام ئىدى. مەسىلەن: 1936 - يىلى غۇلجا «ياردەم مەكتەپ» بىناسىنىڭ ۋىۋىسكىسىدىكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە رۇسچە ھۆسنخەتلەرنى پاشاغوجام يازغان، ئۇ تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى سىزىشقا بەك زوقلىناتتى، خۇسۇسەن تۈرلۈك گۈللەرنى رەڭلىك قىلىپ سىزىشتا ماھارەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ رەڭلىك قېرىنداشتا سىزغان «بىر تۈپ قىزىل گۈل» ناملىق رەسىمى ئۇنىڭ ھەقىقىي سەنئەتكار ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇ ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنى پۇختا بىلەتتى. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ماقال - تەمسىللىرى ۋە بېيىتلىرىنى نەچچە يۈز قېتىملاپ يادقا ئوقۇيتتى. مەسىلەن: 1948 - يىلى تاشكەنتتىكى «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى تەرىپىدىن بېسىلغان «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» دېگەن توپلامنى كۆرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلمەي قالغان 50 نەچچە كۇبلېت قوشاقنى قوشقان ۋە ئۇنىڭ بەزىلىرىگە كۆپ تۈزىتىش كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ ئارخىپىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئۆز خۇش خېتى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ساقلانغان. ئىلى خەلق ناخشىلىرى ئۈستىدە سۆز بولسا، ئۇ ئالدى بىلەن شۇ ناخشىلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئاتاقلىق ئەلنەغمىچى زىكرى ئەلپەتتا پاشا غوجىنىڭ سەنئەت، تارىخ ۋە ئەدەبىياتتا كۆپ بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىگە قايىل بولۇپ: «. . . پاشاغوجا ۋە شۇ ئادەملەر (سەنئەتچىلەر) بىلەن تونۇشۇپ، ئۇيغۇر ساز - ناخشا سەنئىتى، ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە كۆپ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ، ئۇلاردىن كۆپ نەپ ئالدىم» دەيدۇ. ئەپسۇسكى پاشاغوجامنىڭ قولىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىغا تېگىشلىك نادىر ماتېرىياللارنى ئۆز ۋاقتىدا مەتبۇئات يۈزىدە ئېلان قىلدۇرالمىدۇق.

1956 - يىلى مەن پاشاغوجامدىن ئۆزلىرى تۈرۈۋاتقان «گۇلشەنباغ» ھەققىدە سوراپ قالدىم. ئۇ ماڭا ئىلى تارىخى توغرىسىدا بىرئاز مەلۇمات بېرىپ مۇنداق دېدى: — غۇلجا شەھىرىدە ئۆز زامانىسىدىن تارتىپ 5 باغ بولغانىكەن، تۇرپاندا ئۆتكەن ئىمىن

(ئاخىرى 13 - بەتتە)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كۇچانىڭ ساپالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى

سادىق ھەسەن

(كۇچا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدىن)

كۇچا تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان. ئارخېئولوگىيىلىك ئىسپاتلاردىن قارىغاندا، ئىنسانلار تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپلا كۇچادا ئولتۇراقلىشىپ، كۇچا بوستانلىقىنى بەرپا قىلغان. ئۆگەن دەرياسى، كۇچا دەرياسى ۋە لايسۇ دەرياسى كۇچانىڭ غەرب، شەرق ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدىن، تارىم دەرياسى ئاياغ تەرىپىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۇچا بوستانلىقىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ. بولۇپمۇ ياز كۈنلىرى ئۆگەن دەرياسى بىلەن كۇچا دەرياسىغا كەلگەن قىيان تاغ جىنسلىرىنى ئېقىتىپ كېلىپ، دەريا بويلىرىدا ھېسابسىز كۆپ سېغىزلاي ھاسىل قىلىپ، ساپالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى مۇھىم خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەيدۇ. مۇشۇنداق ئەۋزەل شارائىت بولغاچقا، كۇچانىڭ ساپالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى قەدىمدىن تارتىپ تەرەققىي قىلغان. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ساپال بۇيۇملار كىشىلىك تۇرمۇشتا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ، سودا - سانائەت جەھەتتە ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

كۇچا تەۋەسىدە ساقلىنىۋاتقان مىڭئۆيلەردىكى تام رەسىملىرى ۋە يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال بۇيۇملاردىن، كۇچا ساپالچىلىقىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. كۇچادىكى مىڭئۆي تام رەسىملىرىدىكى ساپال ئۇۋرىق ۋە ساپال چىراغلارنى كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى ئاجايىپ سېھرىي كۈچى بىلەن كىشىنى مەھلىيا قىلىدۇ، يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال بۇيۇملار ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ نەپىسلىكى، شەكىل قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، تۈر - خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

تۆۋەندە ساپالدىن ياسالغان، ھازىر كۇچا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم ساپال يادىكارلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1. بۇددا ھەيكەللىرى

بۇددا دىنى قەدىمكى ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيەدىن 1 ئەسىر بۇرۇن كۇچاغا تارقالغان. مىلادىيەنىڭ I، II ئەسىرلىرىدىن كېيىن زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئاساسلىق ئېتىقادىغا ئايلانغان. بۇددا دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى پانىي دۇنيا مەئىشەتلىرىنى تەرك ئېتىپ، شەھەر - بازارلاردىن يىراق بولغان چەت خىلۋەت جايلارغا بېرىپ ئىستىقامەت قىلغان، دۇئا - تىلاۋەت ئورۇنلىرىدا بۇددانىڭ ھەيكىلىنى ئورنىتىپ بۇتقا چوقۇنۇپ، تەڭرىگە بولغان ساداقىتىنى ۋە سېغىنىشىنى ئىپادىلىگەن. بۇددا دىنى خارابلىشىپ، كۇچادىكى تەسىرىنى تامامەن يوقاتقاندىن كېيىن، بۇددا مۇرىتلىرى ياسىغان بۇ ھەيكەللەر ئۇلارنىڭ ئىستىقامەت ئورۇنلىرىدا،

ئاساسلىقى، مىڭئۆيلەردە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن: كۇچادىكى قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ 67 -، 68 -، 69 - غارلىرىدا مۇشۇنداق ھەيكەللەر ساقلىنىپ قالغان، بۇ ھەيكەللەرنىڭ ئېگىزلىكى 3.50 مېتىر كېلىدۇ.

1984 - يىل 9 - ئايدا كۇچا ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىناسىنى سېلىش ئۈچۈن ئۇل قېزىۋاتقاندا، بۇ يەردىن سېغىزلايدىن ياساپ پىشۇرۇلغان، ئوڭ مۈرىسىگە تاسما باغلىغان، ساقاللىق، بېشىدىكى رومالنىڭ ئۇچىنى بېلىگە باغلىۋالغان، باش قىسمىدا نۇر چەمبىرىكى بار بىر بۇت ھەيكىلى چىققان. بۇ ھەيكەلنىڭ ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

1983 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ياقا يېزا مازارباغ كەنتى 1 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا جايلاشقان، ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى «ئاچچىق ھېلەك قەدىمكى ئىزى»دىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىنىڭ خادىملىرى ئۆرە تۇرۇپ نەي چېلىۋاتقان بىر بۇت ھەيكىلىنى قېزىۋالغان. بۇ ھەيكەلنىڭ باش ۋە ئاياغ قىسمى چېقىلىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمى 9cm×4.5cm×2cm كېلىدۇ. بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ كۆپىنچىسى سېغىزلايدىن ياسىلىپ خۇمداندا پىشۇرۇلغان. ھەيكەلتىراشلىق تېخنىكىسى جەھەتتىن يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. كۇچادىكى بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ كۆپ قىسمى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ياخشى مۇھاپىزەت قىلماسلىق تۈپەيلىدىن بۇزۇلۇپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمىنى XⅧ، XⅨ ئەسىرلەردە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى مىڭئۆي تام رەسىملىرى بىلەن بىللە ئوغرىلاپ كەتكەن. ھازىر ساقلىنىپ قالغانلىرى ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

2. ھەيكەل ياساش، قۇيۇش قېلىپى

بۇددا ھەيكەلتىراشلىرى ۋە كۇلالچى ئۇستىلار كىشىلەرنىڭ بۇت ياساش - قۇيۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، خىلمۇ خىل شەكىلدىكى ساپال قېلىپلارنى كەشىپ قىلغان. 1978 - يىلى ياقا يېزا كىرىش كەنتىدىن بۇت ھەيكىلىنىڭ بېشىنى قۇيىدىغان بىر قېلىپ قېزىۋېلىندى. بۇ قېلىپ يۇمىلاق شەكىللىك بولۇپ، دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

3. چاپلاش، بېزەش ئۈچۈن ياسالغان قاپارتما ۋە ئويما بۇت تاختىلىرى

بۇددا ھەيكەلتىراشلىرى ۋە كۇلالچى ئۇستىلار ئىستىقامەت ئورۇنلىرى ۋە ئوردا - ساراي تاملىرىنى بېزەش - زىننەتلەش ئۈچۈن تامغا چاپلايدىغان قاپارتما ۋە ئويما بۇت تاختىلىرىنى ياسىغان. بۇ خىلدىكى بۇت تاختىسىدىن بىر قانچە پارچىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە 1985 - يىلى كۇچا ناھىيىسى خانىقاتام يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 12 كىلومېتىر ئايىغىدىكى «چوڭ شەھەر قەدىمكى ئىزى» ئەتراپىدىن تېپىلغان بۇت تاختىسى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ يىلى ئەتىيازدا خانىقاتام يېزىسىدىكى «چوڭ شەھەر قەدىمكى ئىزى» خارابىلىكىنىڭ تەخمىنەن 400 مېتىر يۇقىرى تەرىپىدىن دېھقانلار زەيكەش چېپىش جەريانىدا قاپارتما قىلىپ ئىشلەنگەن بىر دانە ھېجىر تېپىۋېلىپ ساقلاپ قويغان. يېزىلىق پارتكوم شۇجىسى تاھىر قۇربان بۇ ئەھۋالنى ۋاقتىدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىنىڭ سابىق باشلىقى يولداش مەھەممەت داۋۇتقا مەلۇم قىلغان. مەھەممەت داۋۇت 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدىكى كەسپىي خادىملارنى باشلاپ يېڭىيەر كەنتىگە بېرىپ، قاپارتما بۇت رەسىمى چۈشۈرۈلگەن ھېجىر تاختىنى تاپشۇرۇۋالغان ھەمدە شۇ يەردىلا تەكشۈرگەن. ھېجىر تاختىغا چۈشۈرۈلگەن قاپارتما بۇت رەسىمى يالاڭباش، ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىۋاتقان ھالەتتە بولۇپ، ئۇنىڭ قىياپىتىدىن نەق ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ رەسىمى ئىكەنلىكىنى، بۇ مەزگىلدە بۇددا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ زىچ بىرىكىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

4. جەسەت كۆلى كومزىكى

بۇددا دىنىغا ئائىت تەتقىقات ماتېرىياللىرىدىن

قارىغاندا، بۇددا دىنىدا بۇددا مۇخلىسلىرىدىن ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە يەتكەنلەر ۋاپات بولسا، جەسەتنى كۆيدۈرۈپ كۆلىنى ساقلاش ئادىتى بولغان. شۇ سەۋەبتىن جەسەت كۆلى كومزىكى ئىختىرا قىلىنغان. كۇچا ناھىيىسىدىن تېپىلغان جەسەت كۆلى كومزىكىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، بۇ يەردە بىرنەچچە خىلىنىلا تونۇشتۇرىمىز.

1978 - يىل 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى دۆلەت تەرىپىدىن نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى «سۇ بېشى قەدىمكى ئىزى» دىن 1 دانە ساپال كومزەك قېزىۋېلىندى. بۇ كومزەك جەسەت كۆلى ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن، كومزەكنىڭ قورساق قىسمىدا خۇددى كىندىككە ئوخشايدىغان مۆنەك بار. كومزەكنىڭ ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 4.3 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 4.2 سانتىمېتىر، قورساق ئايلانمىسى 8 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

1979 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى خانىقا تام يېزا تەۋەسىدىكى «ئاقشەھەر قەدىمكى ئىزى» خارابىلىكىدىن جەسەت كۆلى ساقلايدىغان 1 دانە كىچىك كومزەك قېزىۋېلىندى. بۇ كومزەك كۆركەم، نەپىس ئىشلەنگەن، كومزەكنىڭ ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 2 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 3 سانتىمېتىر، قورساق ئايلانمىسى 6.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

1984 - يىل 9 - ئايدا كۇچا ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىناسىنىڭ ئۇلىنى قېزىش جەريانىدا، جەسەت كۆلى ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن، ئويما نەقىشلىك ئىنتايىن كىچىك 1 كومزەك تېپىلدى، كومزەك قورسىقىنىڭ 3 تەرىپىگە كىندىك چىقىرىلغان. كومزەكنىڭ ئېگىزلىكى 3.8 سانتىمېتىر، قورساق ئايلانمىسى 3.5 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 1.2 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 1.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

5. جەسەت كۆلى كورىسى

1978 - يىل 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «سۇ بېشى قەدىمكى شەھىرى ئىزى» نىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن بىر قەدىمكى قەبرە قېزىلدى. قەبرە ئىچىدىن ساندۇق (ئۆلۈك ساندۇقى) ئىچىگە قويۇلغان، جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن، ئىچىگە جەسەت كۆلى قاچىلانغان، نەپىس ئىشلەنگەن 1 دانە كورا تېپىلدى. كورىنىڭ ئېگىزلىكى 37.5 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر، قورساق دىئامېتىرى 34 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 16 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

6. پۇل قۇيۇش قېلىپى

قەدىمكى كۇچانىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى خېلىلا راۋاجلانغان، بىرقانچە يىلدىن بېرى قېزىۋېلىنغان پۇل نۇسخىلىرى نەچچە 10 خىلدىن ئاشىدۇ، بولۇپمۇ كۇچا ناھىيىسى تارىم يېزىسىنىڭ 11 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى «تاڭ ۋاڭ قەدىمكى شەھىرى ئىزى» دىن سىغىز لايدىن نېپىز قىلىپ ياسالغان تاختاي شەكىللىك پۇل قۇيۇش قېلىپىدىن بىرنەچچىسى تېپىلدى. بۇ قېلىپنىڭ قېلىنلىقى 5 مىللىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قېلىپنى 1989 - يىلى 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدىكى كەسپىي خادىملار تەكشۈرۈش جەريانىدا بايقىغان.

7. ساپال ئۆغرىق

ئۈيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆغرىق بىلەن يۈزى ۋە قول - پۇتلىرىنى يۇيۇپ ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەت مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەن. قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ يېڭى قېزىلغان 2 - غارىدىكى (1978 - يىلى قېزىلغان) تام رەسىمىدىكى بۇددا مۇخلىسى كۆتۈرۈۋالغان ئىنتايىن نەپىس ئىشلەنگەن ساپال ئۆغرىق بۇ نۇقتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

8. ساپال جام

1980 - يىل 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كۇچا ناھىيىسىنىڭ كوناشەھەر دۆڭمەھەللىدىكى يار تۈۋىدىن بىر قۇلاقلىق 1 دانە ساپال جام

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

قېزىۋېلىندى. جامنىڭ ئېگىزلىكى 10.5 سانتىمېتىر، قورساق دىئامېتىرى 8.5 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 5 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ ساپال بۇيۇمنىڭ هازىرقى هالىتىدىن ئۇنىڭ مەخسۇس شاراپ ئىچىش بۇيۇمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

9. ساپال كورا

ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندىلا ساپالدىن ئىشلەنگەن كورىلاردا ئاشلىق، تاماق، مۇچ، ئاچچىقسۇ، هەتتا زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇمى قاتارلىقلارنى ساقلىغان.

1977 ـ يىلى كۇچا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى 3 ـ ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ تەخمىنەن 1.5 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇهاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى «سەكسەنتام قەدىمكى شەهىرى ئىزى» دىن نەقىشلىك، بىر قۇلاقلىق 1 دانە ساپال كورا قېزىۋېلىندى. بۇ كورىنىڭ ئېگىزلىكى 17.5 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 11.5 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

1984 ـ يىل 4 ـ ئايدا كۇچا ناهىيىسىنىڭ ئىشخىلا يېزا مازا پوتان كەنتىدىن بىر جۈپ ئەر ـ ئايالنىڭ جەستى (بىللە دەپنە قىلىنغان) قېزىۋېلىندى. جەسەت قويۇلغان لەهەت ئىچىدىن 2 قۇلاقلىق 1 دانە ساپال كورا هەمدە ئۈنچە ـ مارجان قاچىلانغان يەنە 1 دانە كىچىك كومزەك تېپىلدى. كورا ئىنتايىن نەپىس ئىشلەنگەن، كورىنىڭ ئېگىزلىكى 17 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 21 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 14 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

1980 ـ يىل 5 ـ ئايدا كۇچا ناهىيىسىنىڭ كوناشەهەر دۆڭمەهەللىدىن 3 قۇلاقلىق 1 دانە ساپال كورا قېزىۋېلىندى. كورىغا هاۋارەڭ رەڭ بېرىلگەن. كورىنىڭ ئېغىزى كەڭ، بويىنى كىچىك، ئېگىزلىكى 14.30 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 8 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 5.6 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 11.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

10. ساپال قاچا ـ قۇچىلار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ساپالدىن ياسالغان تاۋاق، كاسسا، ئاياق، چۆچەك، تەخسە قاتارلىق قاچا ـ قۇچىلاردا تاماق يەپ كەلگەن.

تاۋاق ـ تاشقى شەكلى ياپىلاقراق، تېيىزراق بولىدۇ.

كاسسا ـ تەكشى كەڭرەك، چۆرىسى تىكرەك. تاۋاقتىن چوڭراق بولىدۇ.

ئاياق ـ چوڭقۇرراق تەخسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان چوڭ قاچا.

تەخسە ـ ئادەتتىكى تەخسىدەك ياپپاڭ بولىدۇ.

چۆچەك ـ شەكلى پىيالىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، چوڭقۇرراق بولىدۇ.

كۇچا ناهىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ـ باشقۇرۇش ئورنى هەرقايسى قەدىمكى ئىزلاردىن بۇ خىل ساپال بۇيۇملارنى تېپىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ شەكلى هازىرقى زامان ساپال قاچا ـ قۇچىلارغا ئاساسەن ئوخشاش، تۈرى كۆپ بولغاچقا، ئايرىم تونۇشتۇرۇلمىدى.

11. ساپال چەينەك

1985 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى كوناشەهەر دۆڭمەهەللىدىكى يار قىرغىقىدىن 1 دانە ساپال چەينەك قېزىۋېلىندى. چەينەكنىڭ 1 تەرىپىگە تۇتقۇچ، يەنە 1 تەرىپىگە چىرايلىق ئەگمە جوغا چىقىرىلغان، چەينەكنىڭ ئېگىزلىكى 16.3 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 7.8 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر، قورساق دىئامېتىرى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

12. ساپال چىراغ

كۇچا قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ 38 ـ نومۇرلۇق غارىغا ساپال چىراغ كۆتۈرۈۋالغان بۇددا مۇخلىسىنىڭ رەسمى سىزىلغان. بۇنىڭدىن قەدىمكى كۇچادا ساپال چىراغ ئىختىرا قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

13. ساپال قۇتا

1983 ـ يىل 5 ـ ئايدا كۇچا ناهىيىلىك سۇ

ئېلېكتر ئىدارىسى قۇدۇق قېزىش ئەترىتىدىن ھېممت ئىمىن ناھىيىگە قاراشلىق بېھىشباش يېزا چىنەباغ كەنتىدە قۇدۇق قېزىۋېتىپ، 10 نەچچە مېتىر چوڭقۇرلۇقتىن ئەرلەرنىڭ باشمالتاق قولىغا تەڭ كەلگىدەك ساپالدىن ياسالغان كىچىك 1 قۇتىنى تېپىۋالغان. قۇتا چاسا شەكىللىك، ناھايىتى كۆركەم بولۇپ، ئەينى زاماندا نېمە ئىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

14. ساپال كاھىش

1975 ـ يىلى سۇ بېشى قەدىمكى شەھىرى خارابىلىكىدىن 1 دانە قاپارتما نەقىشلىك كاھىش تېپىلدى. بۇ كاھىشنىڭ ئەينى چاغلاردا بىناكارلىقتا زىننەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا كۇچادىكى مەشھۇر ئىسلام دىنى بىناكارلىقىغا مەنسۇپ بولغان، ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى «مەۋلانە ئەرشىدىن مازىرى» نىڭ مەسچىت پەشتاقلىرى ۋە قەبرە سۇمەلىرىگىمۇ ساپالدىن ياسالغان نەقىشلىك كاھىشلار قويۇلغان. كۇچانىڭ بىناكارلىق ساھەسىدە ئىشلىتىلگەن ھەرخىل نەقىشلىك كاھىش نۇسخىلىرىنى قۇمتۇرا مىڭئۆيى، سىم ـ سىم مىڭئۆيى، مازارباغ مىڭئۆيى، قىزىلقاغا مىڭئۆيى قاتارلىقلاردىنمۇ ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

15. ساپال كوزا (ئىدىش)

ئۇيغۇرلار قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئاشلىق، سۇ، مەي ـ شاراپ قاتارلىقلارنى كوزا ـ ئىدىشلاردا ساقلاپ كەلگەن. كۇچانىڭ كوزا ـ ئىدىش ياساش تېخنىكىسى قەدىمكى زامانلاردىلا زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

1975 ـ يىلى ئەتىيازدا كۇچا «قۇمتۇرا قەدىمكى ئىزى» دىن بىر ساپال كوزا تېپىلدى. كوزا ئىچىدىن خېلى كۆپ مىقداردا بۇغداي دېنى چىقتى. كوزىنىڭ ئېگىزلىكى 110 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 90 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر، كوزا لېۋىنىڭ قېلىنلىقى 2 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

كۇچادىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملار، ئاساسەن، قول بىلەن ياسالغان. ياساش جەھەتتە قىرىپ ياساش ۋە سىلىقلاش ئاساس قىلىنغان. بۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپىنچىسىگە ناھايىتى نەپىس يول ـ سىزىقلار ۋە خىلمۇ ـ خىل نەقىشلەر چىقىرىلغان. ئاق، قىزىل، كۆك، ھاۋارەڭ قاتارلىق ھەرخىل رەڭ بېرىلگەن، بۇ بۇيۇملار بىردەك ئوتۇن قالىنىدىغان خۇمدانىدا پىشۇرۇلغان. بۇ ساپال بۇيۇملارنىڭ خېلى يۇقىرى تەتقىقات قىممىتى بار بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە تولۇق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنماي كەلدى. كۇچا ئۇيغۇرلىرى قەدىمكى ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، ساپال بۇيۇملارنى ياساپ، بازار سودىسىغا قاتناشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، مىللىي سانائەتنى ۋە يەرلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تۆھپىسىنى قوشۇپ كەلمەكتە.

مەن كۇچانىڭ نۆۋەتتىكى ساپالچىلىق تەرەققىياتىنى چۈشىنىش مەقسىتىدە كۇچا ناھىيىسىنىڭ كوناشەھەردىكى ساپال بۇيۇملار سودىسى قىلىنىۋاتقان كۇلالچى ئۇستىلارنى ھەم بۇ ناھىيىدىكى ئۇچا يېزا خانلىقئېرىق كەنتىگە بېرىپ، شۇ يەردىكى ھېكىم زاكىر، تۇرسۇن ھەسەن قاتارلىق كۇلالچى ئۇستامىلارنى زىيارەت قىلدىم ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي مەشغۇلاتىنى كۆردۈم. كوزا ياسىغۇچى ئۇستامىلار بىلەن تاۋاق ياسىغۇچى ئۇستامىلارنىڭ مەشغۇلات تەرتىپىدە بىر مۇنچە پەرقلەر بار ئىكەن. تۆۋەندە بۇلارنى ئايرىم ـ ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

كوزىچىلار قىزىل سېغىزنىڭ ياخشىسىنى تاللاپ، سېغىزنى سوقۇپ يۇمشىتىپ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ ئارىلاشتۇرۇپ لاي تەييارلايدۇ. لايغا مۇۋاپىق مىقداردا توزغاق ۋە يىرىك قۇم ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قېلىپلارغا چەمبەر سالىدۇ. چەمبەرنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە سېغىز لايغا يېپىشتۇرۇپ، كوۋا بىلەن لايىنى قېلىپ ئۇستىگە چىڭداپ ئۇرىدۇ. لاي چوقۇم قېلىپ ئۇستىگە تەكشى يېپىشقان ھەم

نىپىز - قىلىنلىقى ئوخشاش تەڭشەلگەن بولۇشى كېرەك. ئاندىن كېيىن سىغىزلاي قول بىلەن پىلتە قىلىنىپ، ئۈستىدىكى لاينىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يىپىشتۇرۇلۇپ كوزىنىڭ چەپچىكى چىقىرىلىدۇ، قىلىپ ئۈستىدىكى كوزىنىڭ لېيى ئەكچىگەندىن كېيىن قېلىپتىن ئېلىنىدۇ، ئاندىن ئوخشاش ئۆلچەمدىكى قېلىپلاردا قويۇلغان يېرىم ھالەتتىكى كوزا بىر - بىرىگە كۆمتۈرۈلىدۇ. ئۈستى تەرەپنىڭ چەپچەك ئىچىدىكى لېيى پىچاق بىلەن كېسىۋېلىنىدۇ. كوزىچى ئۇستام «مۇشتوم» دەپ ئاتىلىدىغان ئەسۋاب بىلەن كوزىنىڭ ئىچى تەرىپىدىن، «تارشا» دەپ ئاتىلىدىغان ئەسۋاب بىلەن تېشىدىن چىڭداپ ئۇرۇپ، يېرىم ھالەتتىكى كوزىنىڭ ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇلغان جايىنى مۇستەھكەم تۇتاشتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خام ھالەتتىكى كوزا تەييار بولىدۇ. ئەگەر يېرىم ھالەتتىكى كوزا بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلماي، ئايرىم - ئايرىم گىرۋەك چىقىرىلسا، ئۇ تەشتەك بولىدۇ.

خام ھالەتتىكى كوزا ياكى تەشتەك قۇرۇغاندىن كېيىن بوياق بېرىلىدۇ. كۇلالچى ئۇستاملار كوزىغا ئىشلىتىلىدىغان بوياقنى ئۇندەك سوقۇلغان ئەينەك توپىسى بىلەن يۇمشاق سوقۇلغان مىس دېتىنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسايدۇ. ئەينەك توپىسى بىلەن مىس دېتىغا سۇ قوشۇلغاندىن كېيىن كوزا ياكى تەشتەك بويىلىدۇ، نەتىجىدە كوزا ياكى تەشتەك كۆك رەڭگە كىرىدۇ. كوزا ياكى تەشتەكنى پىشۇرۇشتا 1 خۇمدانغا لايىق كوزا ياكى تەشتەك تەييارلانغاندىن كېيىن، ئۇلار خۇمدانغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. كوزىچىلار ئىشلىتىدىغان خۇمداننىڭ تەكتىدە ئوت كۆيىدىغان ئوچاق قىسمى بولىدۇ. ئوچاقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن مۇۋاپىق چوڭلۇقتا تۆشۈك قالدۇرۇلۇپ ئۈستى يېپىلىدۇ. ئوچاقنىڭ ئۈستىگە كېسەكتىن خۇمدان سېلىنىپ سىرتى پۇختا سۇۋىلىدۇ. خۇمداننىڭ 1 تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئىشىك قويۇلىدۇ. كوزا ۋە تەشتەكلەر خۇمدان ئىچىگە تىزىلغاندىن كېيىن، خۇمدان ئوتتۇرىسىدىن قويۇلغان ئىشىك خىش بىلەن ئېتىلىدۇ، ئاندىن ئاستى تەرەپتىكى ئوچاققا ئوت قالىنىدۇ. خۇمدانغا

ئوت يېقىلغاندىن كېيىن ئۇنى 1 كېچە - كۈندۈزگىچە ئازلىتىشقا ياكى ئۆچۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئوت 1 كېچە كۈندۈز كۆيگەندىن كېيىن، خۇمداننىڭ ئوتى توختىتىلىپ خۇمدان سوۋۇتىلىدۇ. خۇمدان 2 كېچە - كۈندۈزدە ئاستا - ئاستا سوۋۇيدۇ. خۇمدان سوۋۇغاندىن كېيىن، كوزا - تەشتەكلەر خۇمداندىن ئېلىنىدۇ.

تاۋاق ياسىغۇچى ئۇستاملار سېغىزنىڭ ياخشىسىنى تاللاپ، سېغىزنى يۇمشاق سوقۇپ، سۇ ئارىلاشتۇرۇپ لاي تەييارلايدۇ. ئاندىن 1 تاۋاقلىق لاينى «ئۇچار چاق» ئوتتۇرىسىغا تىك قىلىپ بېكىتىلگەن ياغاچ ئۈستىگە قويۇپ، پۇت بىلەن ئۇچار چاقنى ئايلاندۇرىدۇ.

لاي چاق بىلەن تەڭ پىرقىراپ ئايلىنىدۇ. چاق مىنۇتىغا 200 — 300 قېتىمغىچە ئايلىنىدۇ. ئۇستام لاينى قولى بىلەن تاۋاق شەكلىگە كەلتۈرىدۇ. تاۋاق «مالۇتاش» دەپ ئاتىلىدىغان نېپىز، سىلىق ياپىلاق تاش ئارقىلىق سىلىقلىنىدۇ. ئاندىن تاۋاق گىرۋىكىگە «پىچەك» دەپ ئاتىلىدىغان سايمان ئارقىلىق گۈلى چىقىرىلىدۇ. تۇرسۇن ھەسەن ئۇستامنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ، 1 كۈندە 2000 دانە تاۋاق ياسىيالايدىكەن. ئۇ ھازىر سېغىزلايدىن تاۋاق، ئۇۋرىق، لوڭقا، ئاياق، كاسسا، چۆچەك، تەخسە، لىگەن، ھەرخىل كومزەك، باللار ئويۇنچۇقى (بالا قونچاق، ئات، خوراز قاتارلىق)، كورا، چەينەك، داڭقان، كاھىش، جاڭ، شۇمەك، سوپۇن قېلىپى، ھەرخىل چاقچۇق بۇيۇمى قاتارلىقلارنى ياسىيالايدىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، پېشقەدەم ئۇستىلار ياسايدىغان ساپال بۇيۇملارنىڭ تۈرى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئىكەن.

تاۋاقچى ئۇستام ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەپ قۇرۇتقاندىن كېيىن، كۆك بويىماقچى بولسا، ئەينەك توپىسىغا مىس دېتى ئارىلاشتۇرىدىكەن، قىزىل بويىماقچى بولسا، «چوقا» (ئونقا چىداملىق توپا) سۈيى بىلەن چايقايدىكەن، قارامتۇل بويىماقچى بولسا، ئەينەك توپىسىغا يۇمشاق سوقۇلغان تۆمۈر دېتى ئارىلاشتۇرىدىكەن. ساپال بۇيۇملار بويىقى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئوتۇن قالايدىغان

(ئاخىرى 37 - بەتتە)

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

سۈپۈرگە

سائادەت كىچىك ئەبۇزەر

(قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل - يېزىق
خىزمىتى ئىشخانىسىدىن)

ھەممىگە ئايانكى، ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىگە خاس سىستېمىغا ۋە خاراكتېرغا ئىگە تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرىنى بەرپا قىلغان مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر. مىللىتىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ 2 خىل تۇرمۇش ھالىتى كۈندىلىك تۇرمۇشتا بىر - بىرىگە باغلىق ھالدا داۋام ئېتىۋاتقانلىقىنى، بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

سۈپۈرگە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ئائىلە ھاياتىدىكى ناھايىتى كىچىك ئەمما كەم بولسا بولمايدىغان ئائىلىۋى تازىلىق قورالى. ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئادىتى ۋە ئۇسۇلىغا مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. سۈپۈرگە ھازىرقى ھەر قانداق بىر دۆلەت، مىللەت ۋە رايوندا كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا دائىم چېلىقىدىغان، ئەمما ئۇنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشتا تۇتقان رولى ئانچە ئېتىۋارغا ئېلىنمايدىغان ئادەتتىكى تۇرمۇش بۇيۇمى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىدۇ. ئەمما مىللىتىمىز تارىختىن بۇيان سۈپۈرگىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قاراپ كەلگەن.

سۈپۈرگە قارىماققا ياسىلىشى ئاددىي، ماتېرىيالى ئادەتتىكى ئۆسۈملۈكتىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە؛ «سۈپۈرگە» قۇمۇل شېۋىسىدە «يامداق» دېيىلىدۇ. شۇنداقلا سۈپۈرگىنىڭ ياسالغان ماتېرىيالىغا ئاساسەن ياپشاڭ يامداق، چىغ يامداق، شىۋاق يامداق، قوناق يامداق، قومۇش يامداق قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

سۈپۈرگە (يامداق) ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ئۆي يامدىقى، تالا يامدىقى، كاڭ يامدىقى، كارۋات يامدىقى، قازان يامدىقى، ئوچاق ئالدى يامدىقى، قازان بېشى يامدىقى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ يەردە «يامداق» سۆزى «يامدا» دېگەن پېئىلغا «ق» قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسالغان ئىسىم بولۇپ، بۇ ئىسىم شەرقىي شىنجاڭ يەنى قۇمۇل، تۇرپان، پىچان، توخسۇن قاتارلىق جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدا «سۈپۈرگە» دەپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «SùPùRDI ئۇ ئۆي سۈپۈردى» (Ⅱ توم 113 ـ بەتكە قاراڭ) دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىدىن باشقا «يملادى YAMLADI، يامدىدى، سۈپۈردى، ئۇ ئۆينى يامدىدى، سۈپۈردى» (Ⅲ توم 424 ـ بەت) دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇرلار سۈپۈرگىنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىش بىلەن بىرگە ئۇنى يەنە مەنىۋى تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىل سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا سىمۋوللۇق تۈس بېرىدۇ.

سۈپۈرگىنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە كۆپرەك ئاياللارغا سىمۋول قىلىدۇ ھەم پاكىزلىقنىڭ نىشانى قىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئاياللارنىڭ تۇغماسلىقى ئىنتايىن چوڭ ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ھامىلدار بولالمىغان ئايال، بالا يۈزى كۆرۈش ئۈچۈن بۆۋىلەرگە بېلىنى تاڭدۇرىدۇ. بۆۋىلەر تۇغماس ئايالنىڭ بېلىنى تېڭىپ

بولۇپ سۈپۈرگىدىن بالا ياساپ ئايالنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ئۇنى مۇبارەكلەيدۇ. ئۇيغۇرلار ئادەتتە 2 سۈپۈرگىنى 1 يەرگە قويمايدۇ ھەم سۈپۈرگىنى تىكلەپ قويۇشنى چەكلەيدۇ. ئەگەر 2 سۈپۈرگە 1 يەرگە قويۇلسا 2 دۈشمەن 1 يەرگە كېلىپ قالىدۇ، سۈپۈرگىنى تىكلەپ قويسا دۈشمىنى بېشىدا ئۆرە تۇرىۋالىدۇ دەپ قارايدۇ. بىزنىڭ پەرىزىمىزچە بۇنداق قاراش قەدىمدە ئەرلەر كۆپ خوتۇنلۇق بولغاچقا، 2 خوتۇننىڭ 1 ئۆيدە يېتىشالماسلىقىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىملىرىدا سۈپۈرگە كەم بولسا بولمايدىغان مۇراسىم قائىدىلىرىنىڭ بىرىدۇ. مەسىلەن: توي بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ ماڭغاندا سۈپۈرگىنى ئۇنتۇپ قالماي قىزنىڭ يوتقان - كۆرپىلىرىنىڭ ئارىسىغا ئورايدۇ. بۇ خىل ئۆرپ - ئادەت قۇمۇل رايونىدا ھازىرمۇ ئەينەن ساقلانماقتا. قۇمۇل رايونىدا قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندا يوتقان - كۆرپىنىڭ ئارىسىغا لاخشىگىر (ئوچاق تۈۋىدە ئىشلىتىدىغان قىسقۇچ)، يامداق، يىڭنە قوشۇپ ئوراپ قىز - يىگىتنىڭ چېچەنلىكىنى سىنايدۇ. ئەگەر قىز چاققان چىقىپ تۆشەكنىڭ ئارىسىدىن يامداقنى چىقىرىپ يەرگە تاشلاپ، لاخشىگىرنى ئوچاق تۈۋىگە، يىڭنىنى كىتەپچىگە (يىڭنە ساچقۇ، دۇخاۋىغا گۈل ئىشلەپ تىكىلىدۇ) سانچىپ قويسا، بۇندىن كېيىنكى ئۆمۈر مۇساپىسىدە شۇ ئائىلىدە ئايالنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەگەر يىگىت چاققان چىقىپ شۇنداق قىلسا ئەرنىڭ دېگىنى بويىچە تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ، دېگەن قاراش ئومۇملاشقان.

سۈپۈرگىنى يەنە ئادەمنىڭ بېشىدىن ئۆرۈۋەتسە شۇ كىشىنىڭ بەختى قاچىدۇ دېگەن قاراشمۇ بار.

سۈپۈرگە ئاياللارنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇشىدىكى دائىم ئىشلىتىدىغان قورالى بولغاچقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرىنى بايان قىلغاندا «ئىككى چېچىمنى يامداق قىلىپ، ئىككى قولۇمنى چاپچا قىلىپ تۇتقان جاھانلىرىم» دەپ ئۆز ئارا ھال - مۇڭ ئېيتىشىدۇ.

دېمەك، سۈپۈرگە خەلقىمىز تۇرمۇشىدا ماددىي تۇرمۇش بويۇمى بولۇپلا قالماستىن ئۆز نۆۋىتىدە ئۆرپ ئادەت تۈسىنى ئالغان ئالاھىدە ھادىسە سۈپىتىدە ئاياللارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان ھەمدە پاكىزلىقىنىڭ بەلگىسى قىلىنغان. سۈپۈرگە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك مۇھىم بولۇپلا قالماي، باشقا خەلقلەر ئارىسىدىمۇ ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. پاكىزلىق بار يەردە گۈزەللىك بولىدۇ، گۈزەللىك بار يەردە ياخشىلىق بولىدۇ، ياخشىلىق بار يەردە ئېتىقاد بولىدۇ. شۇڭىمۇ ھىندىستان يازغۇچىسى تاگور «ئالىي پەزىلەتلىك ئايال يەر سۈپۈرىۋاتقاندا مەن ئۇنىڭ سۈپۈرگىسىدىن تارامىلىغان قۇياش نۇرىنى كۆرگەندەك بولىمەن» دېگەنىدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:
1. مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I، II، III توم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قەدىمىي ئەقىدە ئادەتلىرى» — «تارىختىن تەرمىلەر» ژۇرنىلى، 1993 - يىل 2 - سان.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

5 § . موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنىڭ جۇڭگو ۋە غەرب مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

موڭغۇللار مەدەنىيەت جەھەتتە گۆدەك مىللەت ئىدى، ئۇلار چوڭ چۆللۈكتە باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى نامايەن قىلىپ، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاش ئىگىلىدى. شەرقتە تىنچ ئوكياندىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز، دوناي دەرياسى، بالتىق دېڭىزىغىچە، شىمالدا شىمالىي مۇز ئوكيانغىچە، جەنۇبتا ھىندى ئوكيان بويلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئۆزىگە قاراتتى. زېمىن دائىرىسىنى قەدىمكى ۋە ھازىرقى زاماندا كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كېڭەيتتى. سانسىزلىغان مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى. موڭغۇل تىلىنى بىلىدىغانلا ئادەم ياۋروپادىن جۇڭگوغا توسالغۇسىز كېلەلىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە ئۆتەڭلەر قۇرۇلۇپ، قاتناش خېلى ئاسانلاشتى. نەتىجىدە جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتنىشىدا قەدىمدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئاۋات مەنزىرە بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن شەرق مەدەنىيىتى ۋە غەرب مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت 2 بۈيۈك مەدەنىيەت — جۇڭگو سىستېمىسىدىكى مەدەنىيەت ۋە يۇنان - رىم سىستېمىسىدىكى مەدەنىيەت قوشۇلۇپ مۇرەككەپ مۇناسىۋەت شەكىللەندى.

1. ھەممە ئەلنىڭ ئاتاقلىق ئادەملىرى خان ئوردىسىغا يىغىلدى. مىنگودىن 666 يىل بۇرۇن (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۇنيۇ 6 - يىلىكى) كۆزدە كۆيۈكخان چوڭ خان بولۇپ تەختكە چىققاندا، ئەتراپتىكى قارام ئەللەر، مەسىلەن، ياۋروپادىكى رۇسىيە، غەربىي ئاسىيادىكى مۇنەيشى، رۇم (قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا) قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۆزى كېلىپ ياكى ئالىسىنى ئەۋەتىپ تەبرىكلىدى. دۇنيادىكى 2 چوڭ دىننىڭ داھىسى، يەنى رىم پاپاسى، باغدات خەلىپىسىمۇ ئوردا ئىشلىرىغا ياردەملىشىشكە ئەلچى ئەۋەتتى. بىر نەچچە ئاي ئىچىدە ئوردىغا ئاتاقلىق ئادەملەر مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يىغىلدى. بۇ ۋاقىت باتۇخان غەربكە يۈرۈش قىلىپ بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى ۋاقىت بولغاچقا، مۇراسىم مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە داغدۇغىلىق بولدى.

ئادەتتىكى چاغلاردىمۇ غەربتىن جۇڭگوغا نۇرغۇن كىشىلەر كېلىپ تۇردى. ئالدىنقى ئەسىردە ئۆتكەن فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ئابېل رېموسات مۇنداق دېگەنىدى: «موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى بۇرۇن ئېچىلمىغان يوللارنى ئېچىۋەتتى، مىللەتلەرنى بىر يەرگە جەم قىلدى. بۇنىڭ ئەڭ چوڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، بارلىق مىللەتلەر ئۆز ئارا كۆچۈپ يۈرىدىغان بولدى. ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتماي، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلمەي قاتناپ تۇرىدىغان بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە تونۇلمىغان سودىگەر، مىسسىئونىرلار ۋە قوشۇن بىلەن بىللە كەلگەنلەرنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايتتى. بەگ، كېنەز قاتارلىق ئەربابلاردىن ئاسىيانىڭ مەركىزىدىن سېنداپ، كىچىك ئەرمىنىيە پادىشاھى ھايتون، جورجىيە

پادىشاھى دسويت، رۇسىيە باش كىنەزى ياروسلاۋ قاتارلىقلار كەلگەنىدى. ئىتالىيە، فرانسىيە، فلېمىن (فرانسىيىنىڭ غەربىي شىمالى) لار چوڭ موڭغۇل خانىنىڭ پايتەختىگە ئەلچى ئەۋەتكەنىدى ...». باشقا ئەرەب دۆلەتلىرى، پېرسىيە، مەركىزىي ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ خىزمەت قىلغان ئالىملار، ھەربىيلەر، تېخنىكلار، ئىتالىيىلىك، فرانسىيىلىك ئالىملار، خەتتات - رەسساملار، تېخنىكلار، خىزمەتچىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىتالىيىنىڭ ۋېنتسىيە شەھىرىلىك ماركوپولو ئاتىسى نىكولوپولو ۋە تاغىسى موفېئو پولو بىلەن بىللە جۇڭگوغا كېلىپ، قۇبلايخانىنىڭ خىزمىتىدە بولغان. ئۇ ئاۋۋال موڭغۇل تىلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆگەنگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن قاراقورۇم، دالى، بېرما، جانپۇ قەلئەسى، جەنۇبىي ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئەلچىلىككە بارغان، كېيىن يەنە ياڭجۇ ئايمىقىغا تۇتۇق بولغان، 3 يىل ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا ئىشەنچكە ئېرىشىپ، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن زوراغاسى بولغان. ماركوپولو قاتارلىقلار جۇڭگودا 17 يىل تۇرغان. ۋەتىنىگە قايتىپ كېتىشنى كۆپ قېتىم ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، ئىجازەت ئالالمىغان. كېيىن قۇبلايخان قىزىنى ئىلىخانغا ياتلىق قىلغاندا، ماركوپولوغا مەلىكىنى دېڭىز يولى ئارقىلىق پېرسىيىگە قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشنى تاپشۇرغان. مىنگودىن 620 يىل بۇرۇن (جىيۈەن 29 - يىلى) ماركوپولو چۈەنجۇ ئايمىقىدىن پېرسىيىگە قاراپ سەپەر قىلغان، ۋەزىپىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەن. رىنايە بىلەن ۋېنتسىيە ئۇرۇشقاندا، ماركوپولو رىنايە ئەسكەرلىرىگە قارشى جەڭ قىلغان، جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، قولغا ئېلىنىپ، بىر يىل زىنداندا ياتقان، ئىچپۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ شەرقتە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى رۇستىكىئانو دېگەن بىر يازغۇچىغا سۆزلەپ بەرگەن، ئۇ يازغۇچى ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى كىتاب قىلىپ يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب مەشھۇر «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ئىدى. ئۇنىڭدا شەرقىي ئوكيان ئەللىرىگە دائىر ئىشلار تونۇشتۇرۇلغان، جۇڭگونىڭ ئاھالىسى ۋە پۇلىنىڭ سانى ئۈستىدە توختالغاندا، ھەدېسىلا مىليون - مىليونلاپ ئىدى دېيىلگەن، شۇڭا كىشىلەر قىزىقچىلىق قىلىپ، ماركوپولونى «مىليونچى جاناب» دەپ ئاتىغان. بۇ كىتاب باشتا ۋېنتسىيىلىكلەرنىڭ كۆزىنى ئاچقان، كېيىنچە ياۋروپانى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ياۋروپالىقلارنىڭ تەۋەككۇل قىلىش ھەۋىسىنى قوزغىغان. ئۇلار سودا قىلىش، دىن تارقىتىش ۋە باشقا ھەرخىل مەقسەتلەر بىلەن، شەرققە بەس - بەستە كەلگەن. بۇ ئىشلار XV، XVI ئەسىرلەردە دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشىغا تۈرتكە بولغان. دۇنياغا مەشھۇر ئېكىسپېدىتسىيىچى كولومبو ئەسلىدە ئۆز ئىختىيارى بىلەن شەرقتىكى بۈيۈك خانلىققا كېلىش ئۈچۈن سەپەر قىلغان، لېكىن ئويلىمىغان يەردىن غەربىي يېرىم شاردىكى يېڭى قۇرۇقلۇقنى تاپقان. شۇڭا مەن بۇ كىتابنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشى جەھەتتىكى تۆھپىسىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمەن.

2. جۇڭگو مەدەنىيىتىنى غەربكە تونۇشتۇردى. جۇڭگولۇقلار كومپاسنى كەشىپ قىلدى، لېكىن ئۇنى موڭغۇللار ياۋروپاغا ئېلىپ باردى. ھىندىستانلىقلار بىلەن جۇڭگولۇقلارنىڭ ملىتىق دورىسىنى ئىشلىتىپ كەلگىنىگە خېلى ئۇزۇن بولغانىدى، لېكىن ياۋروپالىقلار بۇنى موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىدىن كېيىن بىلدى، بۇنى ياۋروپاغا موڭغۇللارنىڭ ئېلىپ بارغانلىقىدا شەك يوق. مىق مەتبە تېخنىكىسىمۇ ياۋروپاغا يىراق شەرقتىن تارقالغان. جۇڭگولۇقلارنىڭ چوتىمۇ موڭغۇللار ئارقىلىق ياۋروپانىڭ شەرقىي قىسمىغا تارقالدى. رۇسىيە، پولشالاردىكى ساۋاتسىز ئاياللار ھېسابات ئىشلىرىدا ھازىرمۇ چوت ئىشلىتىدۇ. پۇل تاڭ دەۋرىدىكى «ئۇچار پۇل»، سۇڭ دەۋرىدىكى جياۋخۇي پۇلى، جىن دەۋرىدىكى جياۋچاۋ پۇلىدىن كەلگەن، يۈەن سۇلالىسى تارقاتقان جياۋچاۋ پۇلى پېرسىيىگە موڭغۇللار ئارقىلىق تارقالدى. بۇنىڭدىن باشقا قىماردا ئوينىلىدىغان قىمار قەغىزىنى جۇڭگولۇقلار مىنگودىن 792 يىل بۇرۇن كەشىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قىلغان، ئۇ دەسلەپتە ياغاچ تاختىدا بېسىلاتتى، ياۋروپالىقلار ئەڭ بۇرۇن ئوينىغان قارتىنىڭ شەكلى، نۇسخىسى، چوڭ - كىچىكلىكى ۋە سانى جۇڭگونىڭ قىمار قەغىزىگە ئوخشايدۇ، ئۇنىمۇ موڭغۇللار ياۋروپاغا تارقاتتى.

3. غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى جۇڭگوغا تونۇشتۇردى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا تارقالغان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىنىڭ بىرىنچىسى پېرسىيىنىڭ ئاستىرونومىيىسى، ئىككىنچىسى ئۇيغۇر زەمبىرىكى، ئۈچىنچىسى غەربىي يۇرت تىبابىتى ئىدى. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئاستىرونومىيە تەزكىرىسى» دە غەربىي يۇرتنىڭ ئاستىرونومىيە ئەسۋابلىرى تىلغا ئېلىنغان. مىنگودىن 645 يىل ئىلگىرى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچۇن 3 - يىلى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىيۈەن 4 - يىلى) قۇبلايخان جامالىدىنگە غەربىي يۇرتنىڭ ئاستىرونومىيە ئەسۋابلىرىنى، جۇملىدىن، ئاسمان گۈلۈبۇسى، يۇلتۇزلارنى كۆزىتىش سايمىنى، كۈن نۇرىغا قاراپ ئەتىياز، كۈز مەۋسۇملىرىنى ئايرىش ئۈبى، كۈن نۇرىغا قاراپ قىش، ياز مەۋسۇملىرىنى بەلگىلەش ئۈبى، ئاسمان جىسىملىرى خەرىتىسى، جۇغراپىيە تەزكىرىسى، كېچە - كۈندۈز پەيتلىرىنى بەلگىلەش سايمىنى قاتارلىقلارنى ياساشنى بۇيرۇدى. قۇبلايخان ھۆكۈمەت ئىلكىدە ئۇيغۇرلار رەسەتخانىسى قۇرۇپ، جامالىدىننى ئۇنىڭغا باشلىق قىلدى. ئۇيغۇر زەمبىرىكىمۇ دەل مۇشۇ ۋاقىتتا تارقالدى. مىلتىق دورىسىنى ئاۋۋال جۇڭگولۇقلار ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى زەمبىرەككە ئىشلىتىش تېخنىكىسى پېرسىيە تەرەپتىن كەلدى. مىنگودىن 641 يىل ئىلگىرى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچۇن 7 - يىلى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىيۈەن 8 - يىلى) قۇبلايخان خان جەمەتىدىن ئارىغ بۇقىغا زەمبىرەكچى ئېلىش يۇزىسىدىن ئەلچى ئەۋەتتى، ئارىغ بۇقا ئالاۋۇدىن بىلەن ئىسمائىلنى بەردى. بۇ ئىككەيلەن بالا - چاقىلىرى بىلەن پايتەختكە كۆچۈپ باردى. ئۇلارغا ئەمەل - تەمىنات بېرىلدى، بۇلار زەمبىرەك ياسىدى. كېيىن موڭغۇللار سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى، فەنشياڭنىڭ جەنۇبىدىكى جەڭلەردە زەمبىرەكنىڭ كۈچى بىلەن قەلئەلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئۇرۇش كېمىلىرىنى سۇغا غەرق قىلدى. ئۇيغۇر زەمبىرەكچىلىرى ئۈچۈن تۈمەن تۇتۇن مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. مىنگودىن 633 يىل بۇرۇن (جىيۈەن 16 - يىلى، شۇ يىلى يۈەن ئەسكەرلىرى ياشەننى ئالدى، سۇڭ سۇلالىسى ھالاك بولدى) خۇيخې، خۇيخەيلەردە ئۇيغۇر زەمبىرىكى ياسايدىغان، يېڭى بەيئەت قىلغان ئۇستىلار (تولىسى سۇڭ سۇلالىسىدىن تەسلىم بولغانلار ئىدى) دىن 600 كىشى ۋە موڭغۇل، ئۇيغۇر، خەنزۇ، يېڭى بەيئەت قىلغانلار ئىچىدىكى زەمبىرەك ياسىيالايدىغانلار پايتەختكە يىغىلدى. غەربىي يۇرت تىبابىتىگە كەلسەك، مۆڭكۈخان دياۋيۈشەن تېغىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇر تىۋىپ يۈجىلەنچى قاياغا جۇخار گۈلىدىن دورا ياساپ، ئەسكەرلەرنىڭ كېسەللىنى داۋالاشنى بۇيرۇغان. مىنگودىن 639 يىل بۇرۇن (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچۇن 9 - يىلى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىيۈەن 10 - يىلى) قۇبلايخان ئەيشۆ دېگەن ئۇيغۇر قۇرغان پايتەخت دورىخانىسىنىڭ ئىسمىنى گۇاڭخۇي مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتتى. شۇ يىلى سىرلانكىغا دورا سېتىۋېلىش ئۈچۈن 100 مىڭ سەر ئالتۇن بىلەن ئادەم ئەۋەتتى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

تەرجىمە قىلغۇچى: قادىر ھاپىز

(بېشى مۇقاۋىنىڭ 2 - بېتىدە)
كېيىنكى پىلان قاتارلىقلارنى دوكلات قىلدى.

مۇئاۋىن رەئىس ئابدۇقادىر نەسىردىن دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن مۇھىم يولىيورۇق بەردى. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ خىزمەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دېدى: تەزكىرە خىزمىتى ناھايىتى مۇھىم خىزمەت، يولداشلار مۇشۇنداق قىستاڭچىلىق، ناچار خىزمەت شارائىتىدىمۇ نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەپ، كۆپلىگەن يۇقىرى سۈپەتلىك تەزكىرە كىتابىنى نەشر قىلغان. بۇ، بىزنىڭ تەزكىرىچىلىك قوشۇنىمىزنىڭ ناھايىتى ياخشى قوشۇن ئىكەنلىكىنى، تەزكىرە رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ ئىتتىپاقلاشقان، ئەمەلىي ئىش قىلالايدىغان كوللېكتىپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، مەن مۇشۇنداق رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ بولغانلىقىدىن ئىنتايىن خۇشالمەن.

سىلەرنىڭ ھەر قايسى نازارەت، ئىدارىلەرنىڭ تەزكىرە خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبەرلىرىنىڭ يىغىنىنى ئېچىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىڭلار ناھايىتى ياخشى بولدى، مەن بۇنىڭغا قوشۇلىمەن. سىلەر ئاۋۋال ئالاقىدار ئورۇنلار بىلەن ماسلىشىپ، يىغىننىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەڭلار. ئۇ يەنە مۇنۇلارنى تەكىتلىدى: ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇندىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر يەنىلا ئىنتايىن مۇشكۈل، ۋەزىپە ئېغىر، يول يىراق. بولۇپمۇ جايلارنىڭ تەزكىرىچىلىك تەرەققىياتىدىكى تەكشىسىزلىك مەسىلىسىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى رەھبەرلىكنىڭ تونۇشىدا، ئەھمىيەت بېرىش - بەرمەسلىكىدە. ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى شىمالىي شىنجاڭنىڭكىدىن تېز. بەزى نامرات ناھىيىلەرنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يۈرۈشۈپ كەتتى، تەزكىرە كىتابلىرى نەشر قىلىندى. ئەمما بەزى ئىقتىسادىي شارائىتى ياخشىراق رايونلارنىڭ تەزكىرە خىزمىتى تېخى يۈرۈشمەيۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ ھازىرغىچە بىرەرمۇ تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىنمىدى. بۇ ھەقىقەتەن مەسىلىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تەزكىرىچىلىك بىز جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى. ئۆتمۈشتىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن، ھەتتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىمۇ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ تەزكىرىچىلىككە ئەھمىيەت بېرىشىنى تەلەپ قىلغان. بىزنىڭ ھازىرقى شارائىتىمىز ئۇلارنىڭكىدىن ياخشى. بىز بۇ خىزمەتنى چوقۇم ياخشى ئىشلەپ كېتەلەيمىز. تەزكىرە خىزمىتى ھازىر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، ئەۋلادلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى. بىز چوقۇم ھەرخىل يوللار ئارقىلىق تەزكىرە تەشۋىقاتى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ ياخشى ئەھمىيەت بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈشىمىز لازىم.

مۇئاۋىن رەئىس ئابدۇقادىر نەسىردىن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى نۆۋەتتە دۇچ كەلگەن كونكرېت قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: ماسلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ھەل قىلىشقا ياردەملىشىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

(فېڭ خۇڭگاڭ خەۋىرى)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: تۇردى قادىر نازىرى

新疆地方志维吾尔文(季刊) (پەسىللىك ژۇرنال) شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

主　　办：新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
新疆维吾尔自治区地方志学会
编辑出版：《新疆地方志》编辑部
地　　址：乌鲁木齐市东风路 8 号
照　　排：新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会激光照排公司
印　　刷：新疆维吾尔自治区地矿彩印厂

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى
تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شاملى» كوچىسى 8 - قورو
تىزغۇچى: ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى لازىر نۇرىدا ھەرپ تىزىش شىركىتى
باسقۇچى: ش ئۇ ئا ر گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى

内部报刊准印证(XJ)1165
电话:2821715　邮政编码:830002
工本费:3.00元

ئىچكى گېزىت - ژۇرناللارنى بېسىشقا رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى: 1165(XJ)
تېلېفون نومۇرى: 2821715 پوچتا نومۇرى: 830002
تەننەرقى: 3.00 يۈەن